

PRILOG PROUČAVANJU LUČNIH FIBULA SA PRAVOUGAONOM NOGOM NA BALKANU

RASTKO VASIĆ

Arheološki institut, Knez Mihajlova 35 YU — 11000 Beograd

Lučne fibule sa pravougaonom nogom predstavljaju jedan od najčešćih oblika fibula kasnog halštata na centralnom balkanskom području. Njihova oblast rasprostiranja i vremensko opredeljenje je u glavnim crtama poznato, no veliki broj varijanata i derivata, kao i nijansi u njihovom datovanju i širenju, pružaju mogućnosti da se ovaj oblik bolje i preciznije prouči. O ovim fibulama je često pisano, no kako nisu predstavljale neku posebno atraktivnu formu kao npr. šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku, diskutovano je uzgred i bez većeg produbljanja teme. Ovde pominjemo u tom smislu priloge A. Benca i B. Čovića,¹ E. Jerem,² K. Kiliana,³ R. Vasića,⁴ T. Badera,⁵ itd.

Od prvih otkrića krajem prošlog veka u Bosni, ove fibule su vezane za Grčku i geometrijske fibule sa četvrtastom ili kvadratnom nogom većih dimenzija koje su u početku zvane »dipilonske« po nalazištu na kom su prvo otkrivene.⁶ Međutim, kako su grčke fibule datovane u 8. vek pre n. e. a većina balkanskih komada je stavljena u kraj 6. i 5. veka, dugo se postavljalo pitanje kako premostiti ovaj vremenski hijatus od blizu tri stoleća i dokazati postojanje ovih uticaja koji su se sami nametali. Na prvi pogled ne tako lak, zadatak nije ostao nerešiv širom analizom čitavog problema. S jedne strane, četvrtasta noga kod grčkih fibula iz 8. veka zadržava se i kasnije, možda na tako očito ali konstantno i na više mesta, kako se vidi iz Blinkenbergovog davno izašlog no još uvek najobuhvatnijeg pregleda grčkih fibula gde se pravougaona noga različite forme javlja u četiri grupe: ostrvskoj, tesalskoj, heladskoj i atičko-beotskoj (»dipilonskoj«).⁷ S druge strane, pre glavne popularnosti ovih fibula u unutrašnjosti Balkana i njihove široke proizvodnje u lokalnim radionicama, javljaju se pojedini komadi koji svedoče o prodoru fibula sa pravougaonom nogom na sever i pre sredine 6. veka. Jedan od takvih primera su fibule tesalskog tipa iz Kuč i Zi u istočnoj Albaniji koje bi pripadale kraju 8. ili početku 7. veka pre n. e.⁸

Naš cilj će ovde biti da istaknemo različite varijante lučnih fibula sa pravougaonom nogom u Jugoslaviji, njihovo rasprostiranje i datovanje, u onoj

* Posebno mi je zadovoljstvo da se na ovom mestu zahvalim kolegama koji su mi omogućili publikovanje fotografija i crteža jednog broja neobjavljenih predmeta i to: I. Vokotopoulou, Arheološki muzej Solun, A. Delivorrias, Muzej Benaki Atina, S. Perišić, Muzej grada Beograda, P. Milošević, Muzej Srema, Sremska Mitrovica, M. Vukmanović, Narodni Muzej Beograd, Đ. Jovanović, Muzej Krajine Negotin, O. Palamarević, Narodni muzej Vranje, R. Pašić, Arheološki muzej Skopje i M. Vickers, Ashmolean Museum Oxford, kao i upravama ovih muzeja na dozvoli da se materijal objavi.

meri u kojoj to bude moguće, s težnjom da istovremeno objasnimo genetski razvoj ovog oblika u unutrašnjosti Balkana, njegove transformacije, zatim kulminaciju popularnosti i iščezavanje, kao logičnu posledicu odumiranja halštatskih formi u 4. veku od kojih su samo neke preživjele i nastavile egzistenciju u latenskom periodu.

Prilikom određivanja varijanti odnosno posebnih tendencija u razvoju fibula sa pravougaonom nogom kod nas i na Balkanu nailazi se na izvesne teškoće. Istina je da se određene grupe i tipovi mogu uočiti, no postoji i čitav niz međuoblika za koje se ne može reći kojoj varijanti ili podvarijanti pripadaju. Raznovrsnost zanatskog izražavanja u kasnom halštatu je znatno porasla te pojedini primerci predstavljaju sami po sebi unikate, kako u celini tako u detaljima; nasuprot tome, oblik posebno u modi u jednom trenutku izrađivan je često od manje većih zanatlija tako da se javljaju hibridi ovih fibula za koje se ne može uvek reći po kom su modelu načinjeni. Kada se pri tome ima u vidu da su određeni tipovi vezani za određena područja, odnosno da se u manjoj meri primećuje širenje jedne varijante u više oblasti, što s druge strane ukazuje na potpuno odomaćenje oblika u unutrašnjosti Balkana i stvaranje posebnih varijanti u lokalnim radionicama, odlučili smo da se pri izlaganju materijala, uz isticanje tipova, držimo i geografskih celina čime će se najbolje obuhvatiti svi nalazi ovakvih fibula u Jugoslaviji i susjednim oblastima.

I

Jedan broj lučnih fibula sa vertikalno izduženom pravougaonom nogom iz Makedonije nastao je pod neposrednim uticajem geometrijskih fibula i izdvaja se od tipičnih balkanskih oblika ovih fibula. Prema sličnostima sa fibulama »tračkog tipa« s početka halštata, K. Kilian ih je svrstao u ovu kategoriju mada je oblik znatno rasprostranjeniji i javlja se uz izvesne varijacije u velikom broju u Grčkoj, naročito na egejskim ostrvima, kao i u Turskoj.⁹ Lokalne osobenosti se mogu primetiti i na nekim od naših primeraka.

U ove nalaze treba ubrojati 5 fibula — 4 veće i 1 manju — iz groba 31/35 u Milcima, Đevđelija,¹⁰ 1 fibulu iz Rida, Đevđelija,¹¹ 2 fibule iz grobova 25 i 41 iz Suve Reke, Đevđelija¹² (T. 1: 1), 4 fibule iz Radanje kod Štipa,¹³ i 1 fibula iz okoline Valandova (Sl. 1), danas u Muzeju grada Beograda.¹⁴

Uz postojanje više razlika u obradi svakog komada, jasno se po veličini i nekim drugim odlikama uočavaju dve grupe.

Prvu grupu bi sačinjavale 4 fibule iz Radanje, fibula iz Valandova (Sl. 1) i četiri veće fibule iz groba 31/35 u Milcima, koje su većih dimenzija (preko 10 cm dužine), imaju piramidalni završetak na luku ka petlji i nesumnjivo su nastale pod uticajima geometrijskih fibula. To se naročito odnosi na 4 fibule iz groba 31/35 u Milcima koje imaju kuglasta zadebljanja sa obe strane čunastog luka, elemente karakteristične za grčke geometrijske primerke. Šire analogije postoje u Korintu, Tesaliji, na Atici, Eubeji, Rodosu, Kritu itd.¹⁵

Datovanje ovih fibula pričinjava izvesne teškoće. Najveći broj navedenih analogija na Atici, Eubeji i Korintu stavlja se u prvo polovinu 8. veka, mada se oblik zadržava i u rano arhaisko doba.¹⁶ Fibule iz Radanje su prvobitno datovane u 8. vek no kasnije, s obzirom na hronološke nijanse između Radanje

i obližnjih tumula u Orlovoj Čuki koji su datovani u to vreme, datum radanjskih fibula je pomeren u prvu polovinu 7. veka što je u poslednje vreme šire prihvaćeno.¹⁷ Izvesne paralele u načinu ukrašavanja između radanjske fibule sa malteškim krstom i bronzanog nakita istočnog Kosova i južne Srbije: fibula, kružnih krstasto probijenih pojasnih kopči i cilindričnih privesaka iz Širokog, Vlašice, Vranja, Mačedonaca kod Medveđe, itd. govore bi za slično vremensko opredeljenje.¹⁸ Približno istom vremenu bi pripadao grob 31/35 u Milcima koji pored pomenutih fibula sadrži narukvice od srebrne i bronzane žice, naočarastu fibulu bez osmica u sredini, gvozdenu dvopetljastu fibulu sa kružnom nogom koja takođe upućuje na kosovsko-južnomoravsko područje, itd. — oblike karakteristične mahom za 7. vek pre n. e.¹⁹

Fibula iz groba 41 u Suvoj reci prema konstrukcionoj šemi i obliku noge stoji u nesumnjivoj genetskoj vezi sa radanjskim fibulama. Umesto piramidalnog završetka ka petlji, ima više poprečnih ureza na luku rombičnog preseka po čemu se približava fibuli ovog tipa iz Čaušice.²⁰ Sudeći po uslovima nalaza — otkrivena je uz grob 41 sa dva suda rađena slobodnom rukom²¹ — treba je staviti najverovatnije među najstarije predmete u nekropoli i datovati oko sredine 7. veka.

U drugu grupu spadaju manja fibula iz groba 31/35 s Milcima, fibula iz Rida i fibula iz groba 25 u Suvoj reci (T. 1: 1) koje su manjih dimenzija (ispod 10 cm dužine) i nemaju gore navedene geometrijske odlike. Karakterišu se prstenastim zadebljanjima sa obe strane zadebljalog luka po čemu pokazuju sličnosti sa tipovima ostrvskih fibula IV b i IV c. Ovaj oblik je bio raširen na Atici, Eubeji i Kritu najviše u submikensko i protogeometrijsko doba dok se na egejskim ostrvima zadržao do 6. veka.²² Đevdelijske fibule bi najverovatnije pripadale 7. veku na šta ukazuje datovanje groba 31/35 u Milcima, o čemu je bilo reči, iako su pojedini komadi mogli biti u upotrebi i u 6. veku — grob 25 iz Suve reke u kome su nađeni šuplje krstasto dugme i zvonasti privesci sa štapićastim produžetkom pripada gvozdenom dobu II b za Makedoniju po delu K. Kiliana.²³

Na osnovu ovih nalaza moglo bi se reći da su se u Vardarskoj dolini javile u 7. veku pre n. e. lučne fibule sa vertikalno izduženim pravougalnom nogom u više varijanata, kao rezultat dodira ove oblasti sa severnim obalama Egejskog mora odakle su se u to vreme grčki uticaji širili na sever. Ne naročito brojne i geografski usko ograničene, sudeći bar po dosadašnjim istraživanjima, ove fibule nisu, kako izgleda, igrale značajniju ulogu u širenju i popularizaciji lučnih fibula sa pravougaonom nogom u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.

II

Prve lučne fibule sa pravougaonom nogom koje se mogu smatrati balkanskom formom u pravom smislu reči imaju gladak luk i kvadratnu ili horizontalno izduženu nogu sa sedlastim ulegnućem na gornjem delu. Najčešće imaju dugmetasta zadebljanja na kraju noge i na obe strane luka, no postoje i odstupanja od ovog osnovnog oblika. Variranja sedlastog ulegnuća i oblika dugmeta na kraju noge vidljiva su u grčkoj Makedoniji, gde se na osnovu toga mogu odrediti varijante ovog oblika. Fibule su isključivo od bronzne, najveći broj

je ispod 10 cm dužine, mada ima pojedinih primeraka većih dimenzija (np. **T. 1: 4**). Noga fibule može da bude manje ili više horizontalno izdužena: prema Kilianu izdužene noge su hronološki ranije²⁴ ali se ovo tvrđenje, iako ne bez osnova, ne može uzeti kao pravilo. Kilian je ovaj oblik nazvao tip Marvinci-Gogošu (Marvinca-Gogošu), prema davno otkrivenoj fibuli u Marvincima koja sadrži gore navedene oblike, i fibulama iz Gogošu u Olteniji gde je oblik doživeo lokalne transformacije i obogaćen je dekorativnim detaljima.²⁵ Adekvatniji bi bio naziv »makedonski« ili »halkidički« tip jer je po svemu sudeći oblik nastao na Halkidiku najverovatnije pod uticajima iz Tesalije gde su horizontalno izdužene pravougaone noge bile raširene u arhajskom periodu.²⁶

U Grčkoj ovake fibule su najčešće nađene na Halkidiku: Trilofon-Mesimeri — više komada²⁷ (**Sl. 2**), Potideja — 1,²⁸ Vrastina Kalivia — 1,²⁹ Nea Mihaniona — 1³⁰ (**Sl. 3**), zatim u Čaušici — 1³¹ i Ferama — 2(?)³². Sa zapadnog Halkidika potiču najverovatnije i 3 fibule sa nepoznatog nalazišta u Arheološkom muzeju u Solunu i 1 fibula iz Muzeja Kanelopulos u Atini,³³ dok je od posebnog značaja nalaz više ovakvih fibula u nekropoli Agia Paraskevi, blizu nalazišta Trilofon-Mesimeri, čija su iskopavanja još u toku.³⁴ U Tefik beju kod Sereza — 3³⁵ i u nekropoli na reci Filiuri u Trakiji — 4³⁶ javljaju se oblici bez dugmetastih dodataka na nozi i luku, dok se kao derivati ovih fibula mogu smatrati 2 komada iz Nea Silate, takođe na zapadnom Halkidiku.³⁷ Varijanta sa naglašenim sedlastim ulegnućem i niskom pravougaonom nogom poznata je iz Olinta — 1,³⁸ Amfipolisa — 2³⁹ i Drame⁴⁰ (**Sl. 4**).

Na tlu Jugoslavije najveći broj fibula ovog tipa potiče sa Vardara i iz istočne Makedonije: Marvinci — 4,⁴¹ Glos kod Grčišta — 3,⁴² Sopot kod T. Velesa — 1,⁴³ Radanje — 1,⁵ Tekešinsko Lozje kod Kočana — 5⁴⁵ Vinica — 1.⁴⁶ U zapadnoj Makedoniji fibula na šarnir sa malom pravougaonom nogom iz Gradešnice mogla bi se dovesti u izvesnu vezu sa varijantom iz Olinta i Amfipolisa,⁴⁷ dok kod trebeniških komada sličnosti pokazuju 2 fibule iz kneževskih grobova.⁴⁸ U Srbiji u tip Marvinci-Gogošu treba ubrojati fragmentovane fibule iz Moštanice kod Vranja⁴⁹ (**T. 1: 3**) i Pilatovića,⁵⁰ kao i fibulu bez dugmeta na luku iz Vrana kod Arilja,⁵¹ dok bi pod ovim uticajima možda stajao uprošćeni komad iz Grivca kod Kragujevca.⁵² Uz razlike u ornamentici, istu konstrukcionu šemu i tri dugmeta na nozi i luku imaju 2 srebrne fibule iz Pečke banje na Kosovu.⁵³ Dalje, na zapadu, fibula iz Lisijeovog polja kod Ivangrada (**T. 1: 2**) dosta podseća na komade iz Tefik beja i Olinta,⁵⁴ dok se uticaji ovog oblika indirektno zapažaju i na Glasincu, o čemu će još biti govora. Svih 5 fibula iz Donje Doline sa pravougaonom nogom pripadaju ovom tipu ili su nastale pod njihovim uticajima.⁵⁵

Što se tiče Bugarske, ovom tipu pripadaju fibule iz Altimira,⁵⁶ Belog Izvora,⁵⁷ Gradeca kod Vidina,⁵⁸ Krivodola (sa ukrašenim lukom)⁵⁹ i sa nepoznatog nalazišta⁶⁰ (**T. 1: 4**), dok se kao lokalne varijacije mogu smatrati fibule iz Gornjeg Vadina⁶¹ i Ljutibroda⁶² — sve nalazi iz severozapadne Bugarske. Dve fibule iz pećine Devetaki⁶³ su drugačije i nije sigurno treba li ih vezati za ovaj tip ili kasnije impulse iz Srbije, kao što je slučaj sa 3 srebrne fibule iz Červenbrega kod Čustendila.⁶⁴

Fibule sa pravougaonom nogom iz Rumunije obradio je nedavno T. Bader i sve ubrojao u tip Donja Dolina, formalno određujući varijante prema različitom preseku luka.⁶⁵ Među ovim nalazima se nabrajaju: Gogošu — 10,

Iešelnița — 5, »Banat« — 4, Ostrovu Mare — 3, Ferigile — 2, Telești — 2, Basarabi — 1, Balta Verde 1, Dumbrava — 1, Gruia — 1, Rotbav — 1, Mișca — 1, Simeria — 1, i Tigveni — 1.⁶⁶ Varijanti Marvinci mogli bi možda pripadati lukovi fibula iz Basarabi i Iešelnice, dok varijanti Gogošu, gde je zadržana osnovna makedonska konstrukcija fibule i luk i noga ukrašenim prstenastim zadržanjima i urezima, pripada najveći broj fibula iz Gogošu i fibula iz Gruie. Ostali navedeni primerci predstavljaju varijacije na ovu temu, koje se jednim delom približavaju kasnijim težnjama u obradi ovog oblika na severu Balkana.

U pogledu datovanja, iako veliki broj fibula potiče iz hronološki nedovoljno sigurno određenih celina, može se reći da je tip bio u upotrebi od kraja 7. do prve polovine 5. veka pre n. e. U severnoj Grčkoj fibule iz Tefik beja, Amfipolisa, Potideje, Olinta, Drame (SI. 4) i Čaušice pripadale bi na osnovu prapratnog materijala najverovatnije prvoj polovini 6. veka, dok u početak 6. veka, bazirajući se na keramici, D. Triandafilos datuje nekropolu na reci Filiuri.⁶⁷ U tom smislu posebno je važna nekropola u Agia Paraskevi gde je nađeno više »ilirskih« šlemova srednje varijante koji se datuju od poslednje trećine 7. do treće četvrtine 6. veka.⁶⁸ S druge strane, grobovi sa ovakvim fibulama iz Vrastine Kalivije i Nea Mihanione (SI. 3) datuju se na osnovu atičke slikane keramike u prve decenije 5. veka, dok dug život ovog oblika na Halkidiku potvrđuju i uprošćeni primerci iz Nea Silate, u grobnom kontekstu iz prve polovine 5. veka.⁶⁹

U jugoslovenskoj Makedoniji ove fibule pripadaju mahom 6. veku. Grob 1 iz Marvinaca Kilian stavlja u svoju fazu II b za Makedoniju (ca. 630—570 g. pre n. e.),⁷⁰ vreme u koje se ovaj oblik fibule verovatno pojavio na srednjem Vardaru. Na to ukazuje i fibula iz Sopota, otkrivena zajedno sa »zapušačem za bocu« mlađe varijante koja se obično datuje u istu fazu.⁷¹ S druge strane, nekropola u Tekešinskom lozju, sa više ovakvih fibula, ne bi mogla biti starija od sredine 6. veka.⁷²

Na severu Balkana nalazi ovog tipa se najvećim delom uklapaju u navedene datume. Fibula iz Moštance (T. 1: 3) potiče iz naselja gde je otkrivena pristorijska keramika ukrašena točkićem — tehnika koja se u južnoj Srbiji, sudeći prema nalazima iz Oraovice kod Preševa, zadržava do 5. veka.⁷³ Fibule iz Pilatovića i Vrana kod Arilja pripadaju prema ostalom kontekstu drugoj polovini 6. veka, vremenu u koje treba staviti i ostale navedene nalaze glasinačkog kulturnog kruga. Izuzetak predstavljaju u Bosni primerci iz Donje Doline koji pripadaju, kako ih je i Z. Marić opredelio, najverovatnije prvoj polovini 6. veka.⁷⁴

U prvu polovinu 6. veka, na osnovu ostalih predmeta u grobnim celinama, stavljaju se i bugarske fibule iz Altimira, Belog izvora i Gradeca, dok bi fibula iz Krivodola bila nešto mlađa.⁷⁵ Rumunski komadi iz Gogošu i Gruie pripadali bi prvoj polovini 6. veka, dok za fibule iz Ferigile Bader predlaže nešto kasnije vreme.⁷⁶ Oblik fibule sa pravougaonom nogom je u Rumuniji svakako egzistirao i u kasnije vreme, kako pokazuju lokalne varijante, naročito iz Ostrovu Mare, o čemu će još biti reči. Izvestan problem predstavlja luk fibule iz tumula 5 u nekropoli u Basarabi, za koju se pretpostavlja da pripada tipu Marvinci-Gogošu. Bader je sklon da tumul 5 sa ovim fragmentom datuje u sredinu 7. veka pre n. e., dok ga Kilian paraleliše sa svojom kasnom fazom II b

za Makedoniju i stavlja u prve decenije 6. veka.⁷⁷ Ukoliko je reč zaista o fibuli ovog tipa (fragment je izgubljen i sačuvan jedino u crtežu), verovatno bi trebalo prihvatiti poslednji datum s obzirom da bi humka 5, na osnovu grobnog inventara, mogla biti mlađa od drugih tumula u nekropoli.⁷⁸

Ovi podaci o rasprostiranju i datovanju tipa Marvici-Gogošu, uz sve ograde koje zahteva današnje stanje istraživanja problema, govore u prilog iznetoj pretpostavci da je oblik nastao na zapadnom Halkidiku u poslednjim decenijama 7. veka i da se na ovom prostoru održao do prve polovine 5. veka pre n. e. Pored osnovnog oblika, manifestovao se i u jednom broju varijanti, od kojih je varijanta sa naglašenim sedlastim ulegnućem i niskom nogom iz Amfipolisa, Olinta i Drame najverovatnije uticala na nastanak tzv. »tračkih« fibula krajem 6. veka u Bugarskoj, popularnih naročito u mlađe gvozdeno doba.⁷⁹ Na prvobitni razvoj i popularnost ovih fibula na zapadnom Halkidiku indirektno bi ukazivao nedostatak ovih fibula u nekropoli u Sindosu, 20 km zapadno od Soluna, koja se datuje od sredine 6. do kraja 5. veka pre n. e. i koja sadrži mnoge paralele sa materijalom sa Halkidika.⁸⁰

Sa Halkidika tip se raširio na istok u Trakiju, gde je došlo do delimičnog ukrašavanja luka i noge, i na sever, na srednji Vardar i u dolinu Bregalnice, gde je u svom osnovnom obliku doživeo posebnu popularnost. Šireći se dalje na sever dolinama Vardara i Strumice stigao je do Dunava, reklo bi se, već u prvim decenijama 6. veka gde je u prvoj polovini 6. veka doživeo transformacije i prilagođavanju domaćem duhu i ukusu. Najverovatnije iz Oltenije tip je stigao do Donje Doline na Savi, značajnog trgovačkog i privrednog centra čije su veze sa jugozapadnom Rumunijom i severozapadnom Bugarskom uočljive na više načina, mada bi brojni makedonski elementi u Donjoj Dolini govorili u prilog postojanja direktnijeg puta sa juga kojim su mogle stići i ove fibule.⁸¹ Istim putem se sa ovim oblikom moglo upoznati i glasinaičko područje, gde se tip ili pojedini njegovi elementi javljaju naročito u drugoj polovini 6. veka pre n. e.

III

Najpoznatiju i najznačajniju grupu lučnih fibula sa pravougaonom nogom u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva predstavljaju srebrne i zlatne fibule, obično 3—5 cm dužine, sa lukom kružnog ili profilisanog preseka, manje ili više kvadratnom nogom ukrašenom urezanim linijama i kružićima, i dugmetom na kraju noge najčešće kupastog oblika. Grupi pripada i više bronzanih komada, obično neukrašene noge, nastalih po ugledu na fibule od plemenitog metala. Grupa se obično naziva Novi Pazar-Atenica po dva najznačajnija i vremenski jasno opredeljena nalazišta u jugozapadnoj Srbiji koja su sadržala ovake fibule, no treba imati u vidu da zbog velike raznovrsnosti u izradi i široke rasprostranjenosti mnoge fibule nabrojane u ovoj grupi znatno se razlikuju u detaljima od komada iz Novog Pazara i Atenice.⁸²

Iz Srbije i Srema, gde je konstatovano najviše nalaza, ovoj grupi pripadaju: Novi Pazar — 4 z i 5 s⁸³ (T. 2: 1—4), Atenica — 1 s,⁸⁴ Kruševica kod Raške — 4 s,⁸⁵ Umčari — 1 s,⁸⁶ Drmno kod Požarevca — 2 b⁸⁷ (T. 2: 7), Kličevac — 1 b,⁸⁸ okolina Negotina — 1 b⁸⁸ (T. 2: 5), Vinča — 1 s i 1 b⁹⁰ (T. 3: 1, 2), Zemun — 4 b,⁹¹ Novi Banovci — 1 b,⁹² Kupinovo — 1 b⁹³ (T. 3: 3), Kuzmin —

1 s,⁹⁴ Salaš Noćajski — 2 s⁹⁵ (S. 5), Sremska Mitrovica — 1 b pozlaćena,⁹⁶ Sotin — 1 s,⁹⁷ nepoznato — 1 z i 4 s⁹⁸ (T. 3: 4—8). Fibule sa pravougaonom nogom u Srbiji su nađene takođe u Moštanici kod Vranja, Pilatovićima, Vranama kod Arilja i Grivcu kod Kragujevca, no ovi komadi, kako je prikazano u prethodnom odeljku, vezani su za »halkidički« ili tip Marvinci-Gogošu. U grupu Novi Pazar-Atenica treba takođe ubrojati neke fibule sa Glasinca; Crvena lokva — 1 s,⁹⁹ Gosinja pl. — 1 b¹⁰⁰ i Šarančeve vrtoče — 1 b,¹⁰¹ sa zapada, Jajce, defile Vrbasa — 1 b,¹⁰² Kačanj — 2 s i 1 b¹⁰³ i Cavtat — 1 s,¹⁰⁴ zatim iz Albanije, Gajtan — 1 s,¹⁰⁵ iz Bugarske, Červenbreg — 3 s¹⁰⁶ (T. 2: 6, 8, 9), iz Rumunije — Ostrovu Mare — 1 b, Ferigile — 1 b i možda još neke,¹⁰⁷ i iz Mađarske, Beremend — 2 s,¹⁰⁸ Szentes-Vekerzug — 2 b¹⁰⁹ i Békéscsaba-Fényes — 1 b.¹¹⁰ Za ovo grupu treba takođe vezati po obliku nešto različite srebrne fibule iz Pečke banje i Trebeništa¹¹¹ (T. 4: 1, 2).

Na osnovu nalaza iz Novog Pazara i Atenice, pojava srebrnih i zlatnih fibula ovog tipa u unutrašnjosti Balkana stavlja se u kraj 6. i početak 5. veka pre n. e. i vezuje za pojavu veće količine nakita od plemenitog metala u kneževskim i drugim bogatim grobovima centralnog balkanskog područja. To potvrđuju tipološki nešto starije fibule iz Pečke banje, gde je ostali material sličan novopazarskom i može se na osnovu antičke keramike opredeliti u isto vreme.¹¹² Novootkriveni bogati nalaz iz Kruševice sadrži 4 ovakve fibule čije su noge ukrašene koncentričnim kružićima i tremolo linijama, koje bi na osnovu ostalog materijala mogle biti mlađe od ateničkih i novopazarskih fibula.¹¹³ Fibula iz Umčara nađena je zajedno sa dvojnim »M« iglama sa manjim srednjim navojem i srebrnim pojasima tipa Mramorac na kojima su vidljivi tragovi krpeljenja, te bi na osnovu toga bila verovatno mlađa od horizonta Novi Pazar-Atenica, no svakako ne kasnija od sredine 5. veka.¹¹⁴ Grobove iz Beremenda E. Jerem stavlja u 5. vek, kada treba datovati i fibule iz Szentes-Vekerzuga.¹¹⁵ Fibulu iz Ostrovu Mare, T. Bader označava kao slučajan nalaz, dok se iz teksta D. Berciuva može pretpostaviti da je nađena sa 8 srebrnih fibula od kojih su 7 šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku.¹¹⁶ Ako je ovaj poslednji navod tačan, fibula ne bi mogla biti starija od kraja 5. veka s obzirom da su šarnirske fibule prodrle na sever Balkana najranije u to vreme.¹¹⁷ Iako se ostali nalazi ne mogu pouzdano datirati, može se pretpostaviti, na osnovu navedenih podataka, da se tip Novi Pazar-Atenica javio krajem 6. veka, da je svoj najveći procvat doživeo u prvoj polovini ili u prve dve trećine 5. veka i da se u upotrebi zadržao do sledećeg stoleća.

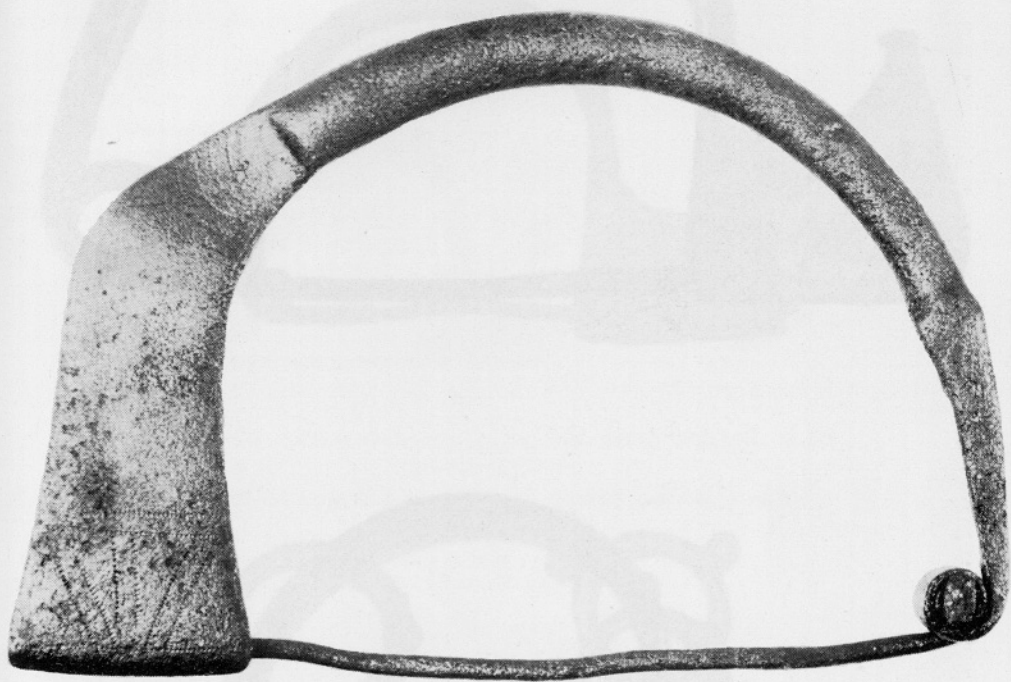
Pojava i razvoj ovog tipa u Srbiji i Sremu može se objasniti na više načina. S jedne strane, fibule sa pravougaonom nogom tipa Marvinci-Gogošu bile su, kako je pokazano, u upotrebi na severnom Balkanu tokom čitavog 6. veka te je severna Srbija svakako poznavala ovaj oblik. Na nekim komadima iz Gogošu, noga fibula je ukrašena koncentričnim kružićima i tremolo linijama, elementima karakterističnim za tzv. »zlotski« dekorativni stil u istočnoj Srbiji i severozapadnoj Bugarskoj, rasprostranjen inače na severnom Balkanu u 6. veku,¹¹⁸ te je moguće da su i u Srbiji već u to vreme neke fibule ukrašene na taj način, odnosno da slični elementi na kasnijim srebrnim fibulama predstavljaju u suštini kontinuitet istog dekorativnog manira.

S druge strane, bogati import sa juga, naročito iz Makedonije, uticao je krajem 6. i početkom 5. veka na jačanje želja i potreba za nagomilavanjem

srebra i zlata u domovima i grobovima domorodačkih glavara i drugih istaknutih članova plemena. U tim uslovima veoma su rado prihvaćeni i dalje razvijeni stari i poznati oblici u novom ruhu, u plemenitim metalima i bogatije ukrašeni. O ulozi juga u razvoju ovog tipa posebno govore srebrne fibule iz Trebeništa i Pečke banje. Dva fragmentovana primerka iz Trebeništa (T. 4: 1, 2) iz kneževskog groba IX ili X, imaju halkidičku konstrukciju šemu, noga je ukrašena rozetom kakva se često sreće na nakitu iz Trebeništa i solunske oblasti, dok je luk obogaćen perlama od krupnih granula i tipološki se vezuje za šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima. Fibule predstavljaju unikate svoje vrste i verovatno su import iz Solunskog zaliva načinjen za trebeniške knezove. Radom stranih zanatlija se mogu možda smatrati i dve fibule iz Pečke banje koje su bliže od trebeniških novopazarskim primercima. Kako je već rečeno, osnovna šema fibula je halkidička, no luk ima profilisan presek i ukrašen je po dužini sitnim granulama, dok je noga dekorisana vertikalnim rebrima i urezanim terolo linijama.

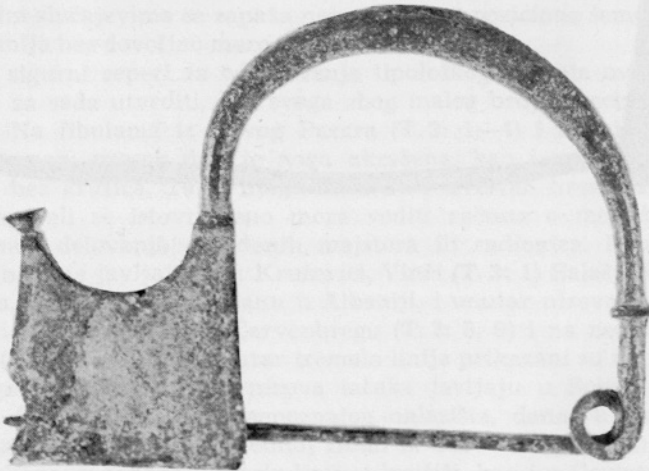
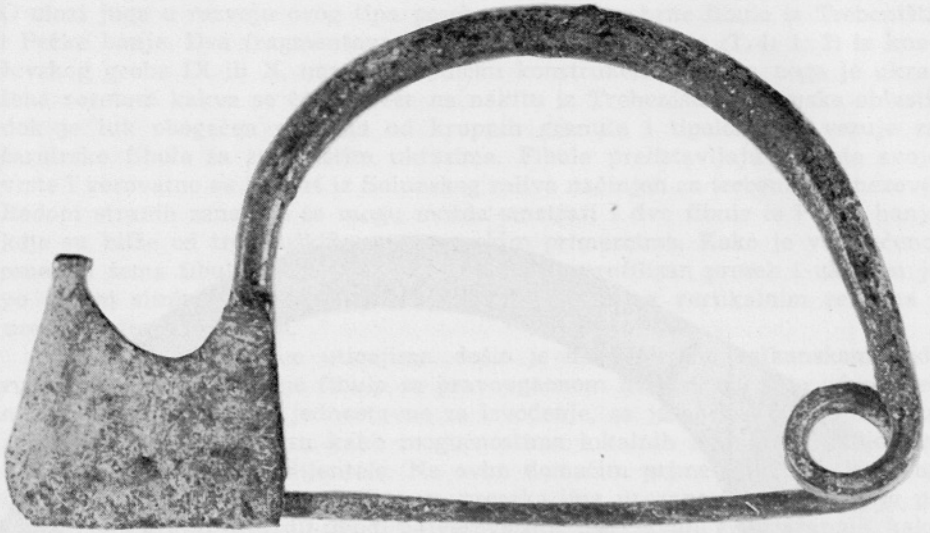
Pod ovim dvostrukim uticajima, došlo je na centralno balkanskom području do pune ekspanzije fibula sa pravougaonom nogom, naročito od plemenitih metala. Relativno jednostavne za izvođenje, sa jasno izraženom formom i dekorom, odgovarale su kako mogućnostima lokalnih majstora i radionica, tako i ukusu različite klijentele. Na ovim domaćim primercima, luk kružnog ili profilisanog, obično osmougaonog, preseka ima urezane paralelne linije po dužini, dok kratki urezi ili ubodi najverovatnije podržavaju sitne granule, kako su prikazane na fibulama iz Pečke banje. Sa obe strane luka, nekoliko, najčešće 9, poprečnih crta imitira ranija prstenasta zadebljanja. Noga je ukrašena vertikalnim, horizontalnim ili kosim tremolo linijama ili nizovima uboda i ureza koji uokviravaju pravougaonu površinu i dele je na manja polja, ispunjena ubodima, polukrugovima ili, najčešće, koncentričnim kružićima, katkad spojenim tangentama. Raspored elemenata je obično skladan i ravnomeran, no u izvesnim slučajevima se zapaža nejasnoća kompozicione šeme i nagomilavanje ureza i linija bez dovoljno mere.

Neki sigurni reperi za određivanje tipološkog razvoja ove ornamentike ne mogu se za sada utvrditi, pre svega zbog malog broja precizno datovanih primeraka. Na fibulama iz Novog Pazara (T. 2: 1—4) i Atenice luk ima kružni ili osmougaoni presek dok je noga ukrašena, kao i u Pečkoj banji, tremolo linijama bez kružića. To bi moglo indicirati izvestan hronološki prioritet ovih primeraka, ali se istovremeno mora voditi računa o mogućnosti geografski ograničenog delovanja određenih majstora ili radionica. Kružići unutar tremoliranih linija javljaju se u Kruševici, Vinči (T. 3: 1) Salašu Noćajskom (Sl. 5), Kuzminu, Beremendu i Gajtanu u Albaniji, i unutar nizova uboda u Sremskoj Mitrovici, Drmnu (T. 2: 7), Červenbregu (T. 2: 8, 9) i na nepoznatom nalazištu u Srbiji (T. 3: 5, 6). Ubodi unutar tremolo linija prikazani su na fibuli iz Umčara, dok se polukrugovi unutar nizova tačaka javljaju u Sotinu, paru fibula od srebra i fibuli od zlata sa nepoznatog nalazišta, danas u Narodnom muzeju u Beogradu (T. 3: 4, 7, 8), i jednoj fibuli iz Červenbrega (T. 2: 6). Na Glasincu predstavljene su takođe tremolo linije i kružići, kao i u Cavtatu, gde su kružići spojeni tangentama prikazani i na luku, dok u Kačnju i Jajcu nema kružića, nego se na nozi javlja svastika uokvirena tremolo linijama. Svastika se ne javlja na primercima iz Srbije, ali je poznata u to vreme na pojasevima,

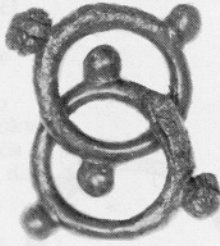
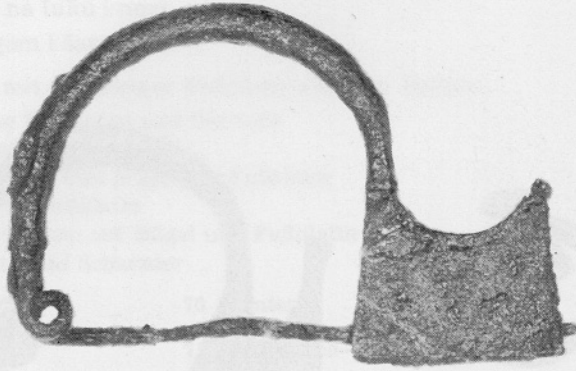
Sl. 1: Okolina Valandova, bronza. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Abb. 1: Umgebung von Valandovo, Bronze. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Sl. 2: Trilofon-Mesimeri, bronza. 1 : 1. (Foto Benaki Museum, Atina)

Abb. 2: Trilofon-Mesimeri, Bronze. 1 : 1. (Foto Benaki Museum, Athen)

Sl. 3: Nea Mihaniona, deo inventara groba 5. (Foto Arh. Muzej, Solun)

Abb. 3: Nea Mihaniona, Inventarteil des Grabes 5. (Foto Arch. Museum, Thessaloniki)

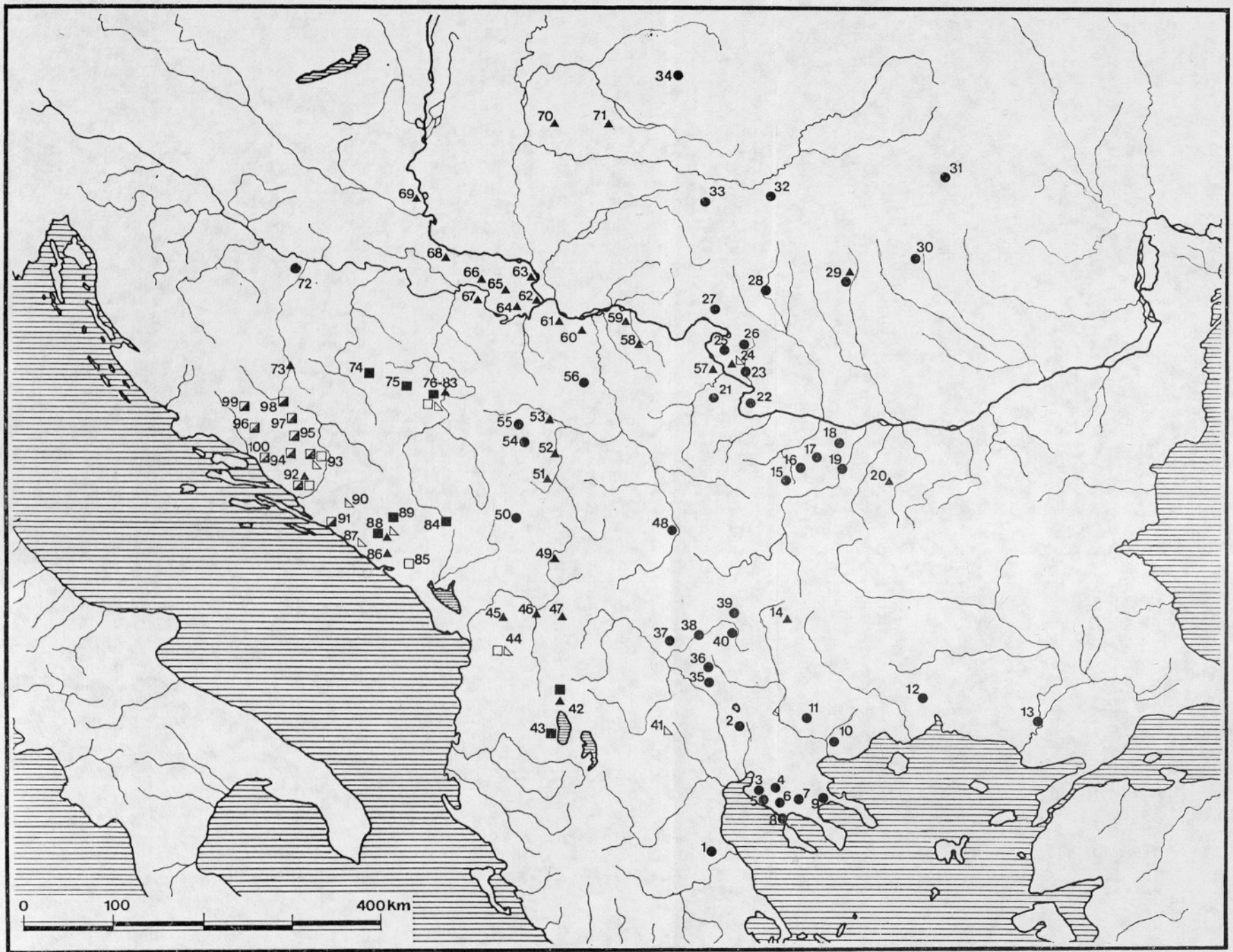
Sl. 4: Drama, bronz. 1 : 1. (Foto Ashmolean Museum, Oxford)

Abb. 4: Drama, Bronze. 1 : 1. (Foto Ashmolean Museum, Oxford)

Sl. 5: Salaš Noćajski, srebro. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Abb. 5: Salaš Noćajski, Silber. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Prilog 1. Karta nalazišta lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu

- Tip Marvinci-Gogošu i njegove varijante i derivati
- ▲ Grupa Novi Pazar-Atenica i njeni derivati
- Fibule sa kolenastim prelazom od luka ka nozi
- Fibule sa zadebljalim lukom i nogom
- ▤ Fibule sa šiljastim dodacima na luku i nozi
- ▣ Fibule sa pravougaonom nogom i šarnirom

Beilage 1. Fundortekarte der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte auf dem Balkan

- Typ Marvinci-Gogošu und seine Varianten und Derivate
- ▲ Gruppe Novi Pazar-Atenica und ihre Derivate
- Fibeln mit knieförmigem Übergang vom Bügel zur Fußplatte
- Fibeln mit verdicktem Bügel und Fußplatte
- ▤ Fibeln mit stachelförmigen Fortsätzen auf Bügel und Fußplatte
- ▣ Fibeln mit viereckiger Fußplatte und Scharnier

1 Fere	36 Glos	70 Szentes-Vekerzug
2 Čaušica	37 Sopot	71 Békéscsaba-Fényes
3 Trilofon-Mesimeri	38 Radanje	72 Donja Dolina
4 Agia Paraskevi	39 Tekešinsko Lozje	73 Jajce
5 Nea Mihaniona	40 Vinica	74 Visoko
6 Nea Silata	41 Gradešnica	75 Debelo brdo
7 Olint	42 Trebenište	76-83 Glasinac
8 Potideja	43 Donje Selce	Gosinja
9 Vrastina Kalivia	44 Mati	Ilijak
10 Amfipolis	45 Gajtan	Rusanovići
11 Tefik bej	46 Cinamak	Taline
12 Drama	47 Bardhoc	Sarančeve vrtače
13 Filjuri	48 Moštanica	Konogovo
14 Červenbreg	49 Pečka banja	Crvena lokva
15 Beli izvor	50 Lisijevo polje	Hrastovača
16 Krivodol	51 Novi Pazar	84 Kovačev do
17 Altimir	52 Kruševica	85 Glogovik
18 Gornji Vadin	53 Atenica	86 Cavtat
19 Ljutibrod	54 Vrane	87 Ljubomir
20 Devetaki	55 Pilatovići	88 Kačanj
21 Gradec	56 Grivac	89 Plana
22 Basarabi	57 Negotin	90 Radimlja
23 Gruia	58 Drmno	91 Ston
24 Ostrovu Mare	59 Kličevac	92 Humac
25 Gogošu	60 Umčari	93 Gorica
26 Balta Verde	61 Vinča	94 Postranje
27 Ieşelniţa	62 Zemun	95 Posušje
28 Teleşti	63 Novi Banovci	96 Crvenica
29 Ferigile	64 Kupinovo	97 Rakitno
30 Tigveni	65 Kuzmin	98 Zagoričani
31 Rotbav	66 Sremska Mitrovica	99 Vašarovine
32 Simeria	67 Salaš Noćajski	100 Otišić
33 Dumbrava	68 Sošin	
34 Mišca	69 Beremend	
35 Marvinci		

narukvicama i prstenju tipa Mramorac, raširenom na centralnom Balkanu i naročito na Glasincu, te se može smatrati sastavnim delom repertoara domaćih radionica.¹¹⁹ Bronzane fibule sem pomenutog komada iz Drmna i fibule iz Vinče sa dvostrukom linijom od tačkastih uboda (T. 3: 2) nemaju ukrase na nozi. Na osnovu ovih podataka, može se steći utisak da se u ornamentici tremolo linije i kružići javljaju ranije od tačkastih linija i polukrugova, no sigurniji zaključci u tom pogledu bez novog i precizno datovanog materijala ne mogu se izvesti.

Slično važi i za pojedine komade koji se odlikuju određenim osobenostima, nastalim verovatno razmenom iskustava radionica na širem prostoru, kao što je slučaj sa fibulom iz Kuzmina, čija je gornja ivica noge lako zadebljana, sa fibulom iz Drmna (T. 2: 7), čija je noga vertikalno izdužena i ima ravnu gornju ivicu, ili sa fibulom sa priveskom iz Narodnog muzeja u Beogradu, sa malim piramidalnim završetkom na luku kod petlje koji podseća na slične elemente kod geometrijskih fibula (T. 3: 7).

IV

Posebno poglavlje u proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom predstavljaju fibule sa glasilačke visoravni. Iako na ovom području, kako ističu A. Benac i B. Čović,¹²⁰ broj fibula ovog oblika nije veliki i daleko zaostaje za brojem drugih tipičnih glasilačkih oblika, njihova raznovrsnost i kombinovanje pravougaone noge sa različitim formama lukova govori o tome da su glasilačke zanatlije prihvatile ovaj motiv i primenile ga u znatnoj meri. Jedan broj fibula se može vezati za grupu Novi Pazar-Atenica: srebrna fibula iz Crvene lokve i bronzane fibule iz Gosinje i Šarančevih vrtoča, o čemu je već bilo reči,¹²¹ zatim pojedini bronzani komadi imaju ravnu i zadebljalu gornju ivicu noge i kuglasto dugme na kraju: Rusanovići, Taline,¹²² — odlika zapažena na fibuli iz Kuzmina, dok se javljaju i fibule, kao primerak iz Hrastovače,¹²³ sa zadebljalim i urezima ukrašenim lukom rombičnog preseka, i nogom ukrašenom tremoliranim linijama i plastičnim ispupčenjima, čime se približavaju srebrnim fibulama iz Pečke banje¹²⁴ i nekim bronzanim komadima iz doline Mati u Albaniji.¹²⁵ Najveći broj fibula sa pravougaonom nogom na Glasincu ima istaknut kolenasti prelaz od luka ka nozi, detalj koji je najverovatnije nastao naknadnim formiranjem sedlastog ulegnuća na gornjoj ravnoj ivici noge, i ne bi ga trebalo dovoditi u vezu sa južnim uticajima, za šta bi možda postojali izvesni formalni razlozi.¹²⁶ Ovakve fibule, pretežno bronzane i retko željezne, poznate su iz Rusanovića, gde je noga ukrašena tremolo linijama i koncentričnim kružićima kao mnogi primerci iz grupe Novi Pazar-Atenica,¹²⁷ Ilijaka,¹²⁸ Gosinje,¹²⁹ Konogova,¹³⁰ Čitluka, itd.¹³¹ Kolenasti prelaz se javlja i na varijanti sa šarnirom umesto petlje iz Gosinje (T. 5: 6), o kojoj će još biti reči. Ovaj domaći detalj je obično skladno ukomponovan u celinu i obogaćuje tok krive linije luka, mada u izvesnim slučajevima njegovo veštačko i formalno umetanje dovodi do neestetskog i nakaradnog izgleda fibule.

Ovde se, međutim, ne završava lista glasilačkih fibula na kojima se javlja pravougaona noga. Ona se pojavljuje na nekim unikatnim komadima kao što je fibula iz Borovskog gde je noga sa sedlastim ulegnućem ukrašena tremolo

linijama i na luku se nalazi pet masivnih prstenastih zadebljanja,¹³³ kao i na fibulama sa trostrukim tordiranim lukom iz Talina i Hrastovaće,¹³⁴ no, takođe, na određenim tipovima, kao na čunastim fibulama a tre bottoni (Gosinja — T. 4: 5, Rudine)¹³⁵ i na krestastim fibulama koje prema A. Bencu i B. Čoviću pravougaonu nogu dobijaju u kasnijoj fazi svog razvoja.¹³⁶ Oba ova poslednja tipa poznata su i sa drugih nalazišta glasinačkog kulturnog kruga i susednih oblasti, pri čemu je obično reč o neukrašenoj nozi sa ravnom gornjom ivicom i istaknutim kuglastim dugmetom.¹³⁷

Na osnovu ovih nalaza može se reći da je pravougaona noga doživela na Glasincu izuzetnu popularnost, ne toliko u svom primarnom obliku, koliko u varijacijama na temu, to je primenjena na različitim tipovima fibula. To svedoči, kako je istaknuto i na drugim mestima, o snazi i spremnosti glasinačkih radionica ne samo da prihvate pojedine oblike i dalje ih menjaju i razvijaju, nego da same kreiraju određene forme na osnovu pojedinih stranih elemenata. Stoga i pojedini beočuzi koji nedostaju u razvoju ovih fibula, ili drugih oblika materijalne kulture sa ovog područja, mogu se možda objasniti inspirativnim zahtevima glasinačkih zanatlija koji su u granicama svojih mogućnosti stvarali nove i nepoznate forme.

Pojavu fibula sa pravougaonom nogom A. Benac i B. Čović stavljaju u sredinu faze Glasinac IV c, odnosno nešto pre sredine 6. veka,¹³⁸ što bi značilo da je oblik bio na Glasincu poznat pre širenja srebrnih fibula sa pravougaonom nogom na centralnom Balkanu. Za takvo datovanje bi govorila čunasta fibula iz Rudina, nađena sa materijalom koji ne bi mogao biti mlađi od druge polovine 6. veka, fibula iz Borovskog otkrivena zajedno sa većom pincetom karakterističnom za početak faze IV c, i tri čunaste fibule u grobu kneginje u Pilatovićima, nađene zajedno sa manjim fibulama sa nogom u obliku beotskog štita, astragalnim pojansom starijeg tipa i importovanim bronzanim posudom — materijalom koji se može najkasnije datovati u sredinu 6. veka pre n. e.¹³⁹ Ostali nalazi sa Glasinca pripadaju mahom vremenu između kraja 6. i kraja 5. veka pre n. e.

Kojim putem je pravougaona noga stigla do Glasinca ne može se odgovoriti u ovom trenutku sa potpunom sigurnošću. Nalazi iz Donje doline potvrđuju da je u Posavlju oblik bio poznat u prvoj polovini 6. veka te su ga i glasinačke zanatlije morale poznavati iz tog izvora, mada se svakako mora računati i sa direktnijim uticajima iz Makedonije tokom čitavog ovog perioda. U tom smislu govore fibule tipa Marvinci-Gogošu iz Pilatovića i Vrana u jugozapadnoj Srbiji, istina iz druge polovine 6. veka, kao i makedonska konstrukcija sa dugmetastim dodacima na luku i kraju noge, kako na srebrnim fibulama iz Pečke banje, tako na primercima sa čunastim lukom iz Gosinje (T. 4: 5). Posebno je značajan nalaz ovakvih fibula u Lisijevom polju kod Ivangrada (T. 1: 2), sa niskom nogom, potenciranim sedlastim ulegnućem i rebrastim lukom,¹⁴⁰ koje su, slučajno ili svesno, dosta bliske varijanti ovih fibula iz Olinta i Tefik beja u Makedoniji.

Glasinačke fibule sa pravougaonom nogom, kako se vidi, ostavljaju jedan broj pitanja otvoren, na čije definitivne odgovore treba sačekati objavljivanje celokupnog glasinačkog materijala kada će svi ovi nalazi biti dostupni detaljnoj analizi, te će biti omogućeno finije hronološko opredeljivanje i jasnije sagledavanje pojedinih faza i oblika.

Fibule sa pravougaonom nogom na zapadnom Balkanu potiču mahom iz Hercegovine i mestimično sa drugih područja. Javljaju se u više varijanata za koje se u najvećem broju slučajeva može reći da stoje pod jačim ili slabijim glasinačkim uticajem. Ipak ne može se poreći određena nezavisnost domaćih radionica u daljem razvoju ovih fibula što se najbolje vidi u jednom broju posebnih varijanata, raširenih isključivo na ovom prostoru.

Više puta pominjane fibule iz Donje Doline pripadaju tipu Marvinci-Gogošu. Fibule iz Kačnja, Jajca — defile Vrbasa, Cavtata i nepoznatog nalazišta kod Humca¹⁴¹ vezuju se za grupu Novi Pazar-Atenica i glasinački kulturni krug. Veza sa Glasincem uočljivija je na fibulama iz Glogovika kod Herceg Novog,¹⁴² Gorice¹⁴³ (T. 4: 6) i okoline Humca¹⁴⁴ koje imaju zadebljalu gornju ivicu noge i istaknuto kuglasto dugme. Primerci iz Gorice i Humca imaju zadebljali luk rombičnog preseka koji se javlja i na Glasincu, dok dugmetaste dodatke na luku u Glogovika i Gorici treba objasniti kao makedonski elemenat, stigao možda takođe posredstvom Glasinca.

Glasinački uticaj je najočitiji na fibulama sa kolenastim prelazom od luka ka nozi, karakterističnim detaljem vezanim za glasinačko područje. Ovakve fibule su nađene u Kačnju — 1 b,¹⁴⁵ Plani — 6 b,¹⁴⁶ Visokom — 2 b,¹⁴⁷ Kovačevom dolu kod Nikšića — 1 b,¹⁴⁸ i verovatno Debelom brdu kod Sarajeva — 1 b i 1 železna.¹⁴⁹ Ovde treba istaći da primerci iz Plane i Kačnja imaju vertikalno izduženu nogu — oblik specifičan za južnohercegovačko područje što je uočljivo i na drugim varijantama — pomenutoj fibuli iz Cavtata i na posebnom tipu ovakvih fibula sa šarnirskom glavom, o kojima će kasnije biti više govora. Po ovim odlikama za fibule iz Hercegovine se mogu vezati nalazi iz Ohridske oblasti — 13 ili 14 bronzanih fibula iz tzv. siromašnih grobova u Trebeništu¹⁵⁰ (T. 4: 3, 4) i 1 fibula iz Donjeg Selca u Albaniji¹⁵¹ koje takođe imaju kolenasti prelaz od luka ka nozi i vertikalno izduženu nogu, i u potpunosti se razlikuju od dve srebrne fibule iz kneževskih grobova u Trebeništu i od tipa Marvinci-Gogošu. Povezanost ovih nalaza ističe i ornamentika koja se na ohridskim primercima sastoji od kružića sa tangentama, motiva često prikazanog na hercegovačkim fibulama i u tom obliku gotovo nepoznatog u Bosni i Srbiji.

Datovanje ovih fibula nije potpuno precizno. Nalaze iz Kačnja Z. Marić stavlja, na osnovu više elemenata, u vreme između 450 i 350 g. pre n. e.,¹⁵² material iz Plane se obično datuje u drugu polovinu 5. veka dok se siromašni grobovi iz Trebeništa sa ovim fibulama takođe datuju u isto vreme.¹⁵³ Na osnovu toga bi se moglo pretpostaviti da su fibule sa vertikalno izduženom nogom i kolenastim prelazom u južnoj Hercegovini i Ohridskoj oblasti doživle svoj puni razvoj negde od sredine 5. do prve polovine 4. veka, ali to ne znači da oblik pravougaone noge nije prodro preko glasinačkog kulturnog kruga u južnu Dalmaciju i Hercegovinu pre navedenih datuma. To u izvesnom smislu potvrđuju i posebni oblici ovih fibula iz ove oblasti.

Među posebnim tipovima iz Hercegovine treba pre svega istaći bronzane fibule sa jednim ili dve šiljata izraštaja na glavi i nozi, rasprostranjene na području između Cetine i Neretve. U literaturi¹⁵⁴ su nazvane »gorički« tip po najznačajnijem nalazištu iz ove oblasti. Ovakve fibule potiču sa sledećih lokaliteta: Gorica—2¹⁵⁵ (T. 4: 7), Crvenica—1,¹⁵⁶ Otišić—2,¹⁵⁷ Postranje—2,¹⁵⁸ Posušje

— 1¹⁵⁹ (T. 4: 8) Zagradine na Rakitnom — 3,¹⁶⁰ Vašarovine kod Livna — 1,¹⁶¹ Zago-ričani — 1 fragment¹⁶² i nepoznato nalazište u Dalmaciji — 1.¹⁶³ U najvećem broju slučajeva luk ovih fibula je zadebljan, rombičnog preseka, i noga ima zadebljalu gornju ivicu i ukrase u vidu tremolo linija, no ima odstupanja od ovog pravila. Tako fibule iz Posušja (T. 4: 8) i Crvenice imaju umesto šiljatih dodataka kuglaste završetke, uobičajene na fibulama sa pravougaonom nogom, naročito na Glasincu, dok fibula iz Posušja umesto tremolo linija ima šahovska polja u donjem delu noge. Broj šiljatih izraštaja varira od komada do komada. Moguće je da ove i druge tipološke nijanse ukazuju na određene vremenske razlike, no relativno mali broj primeraka i nesigurno datovanje najvećeg broja nalaza koji mahom pripadaju goričkoj grupi ne dozvoljava u ovom trenutku finije hronološko opredeljene. Datovanje goričke grupe, odnosno onih nalaza koji sadrže ovakve fibule, između 6. i 4. veka pre n. e. trebalo bi da predstavlja vremenske okvire i za datovanje ovog oblika.¹⁶⁴

Nastanak ovog neobičnog tipa najverovatnije treba objasniti uticajima iz glasinačkog kulturnog kruga na šta s jedne strane ukazuju fibule sa zadebljalim lukom rombičnog preseka i zadebljalom gornjom ivicom noge na samom Glasincu i okolnim područjima,¹⁶⁵ i s druge pojedini komadi iz goričke grupe, nastali pod ovim uticajima, bez šiljatih dodataka, koji se mogu smatrati pretečama tipa. Što se tiče šiljatih i ne preterano estetskih dodataka na nozi i glavi, njih po svoj prilici treba vezati za uticaje krestastih fibula sa izraštajima na čitavom luku, glasinačkog oblika koji je poznat i sa ovog područja, iz Crvenice i Gruda.¹⁶⁶ Kombinujući tako različite elemente, domaći majstori su prema svojim željama i mogućnostima formirali jedan originalni oblik fibula sa pravougaonom nogom, naizgled neobičan i neharmoničan, koji je ostao ograničen na relativno usku geografsku oblast.

Posebnu varijantu sačinjavaju 2 fibule iz Stona¹⁷⁶ i 4 fibule iz okoline Humca kod Ljubuškog¹⁶⁸ sa pravougaonom nogom i istaknutim dugmetom na kraju, i lukom formiranim u obliku kreste ili grebena sa rupicama za vešanje lančića i privesaka. U grupu bi se uslovno mogla ubrojati i 1 fibula iz Gorice sa sličnim lukom no nešto drugačijom nogom.¹⁶⁹ Po načinu izrade i kombinovanju različitih elementata treba pretpostaviti da je oblik nastao u radionicama na donjem toku Neretve približno u isto vreme kada su se fibule sa šiljatim dodacima raširile u goričkoj grupi. U tom smislu govori i jedan takav šiljasti ili kopljasti dodatak na luku iznad petlje navedene fibule iz Gorice.

Složeniji je slučaj sa fibulama sa pravougaonom nogom čija je igla pričvršćena za luk nitnom odnosno šarnirom. Ovaj posebni tip fibula sa šarnirom od srebra ili bronzje javlja se, pored Hercegovine, i u drugim delovima Balkanskog poluostrva. Takve fibule u Hercegovini su nađene u Kačnju — 1 s¹⁷⁰ (T. 5: 5), Ljubomiru — 1 s,¹⁷¹ Radimlji — 3 b¹⁷² (T. 5: 2—4), Gorici — 1 b¹⁷³ (T. 5: 1), zatim na Glasincu u Gosinji — 1 b¹⁷⁴ (T. 5: 6), dalje u severnoj Albaniji, u dolini reke Mati — 1 b,¹⁷⁵ u Pelagoniji, u Gradešnici — 1 b¹⁷⁶ i u Rumuniji, u Ostrovu Mare — 1 s, rumunskom Banatu (?) — 1 s i »staroj Rumuniji« — 1 s.¹⁷⁷ Na dve fibule iz Radimlje i fibulama iz Gosinje i Gradešnice glava sa šarnirom je prikazana u obliku prostog ovala, na trećoj fibuli iz Radimlje i fibulama iz Gorice i »stare Rumunije« predstavljena je palmeta, dok na fibulama iz Kačnja, Ljubomira, doline Mati, Ostrovu Mare i Banata ima

stilizovanu zmijsku glavu. Po ovim odlikama tip pokazuje sličnosti sa šarnirskim fibulama sa zvezdastim ukrasima na luku koje imaju na glavi palmetu i na nozi stilizovanu zmijsku glavu. Šarnirske fibule, nastale u Makedoniji u poslednjim decenijama 6. veka, mogle su, stoga, igrati izvesnu ulogu u stvaranju našeg tipa mada sam mehanizam kretanja ovih uticaja nije sasvim jasan, bar u pogledu hercegovačkih primeraka, s obzirom na to da se prve šarnirske fibule na južnom Jadranu ne mogu datovati sa sigurnošću pre 4. veka.¹⁷⁸ U Rumuniji situacija je drugačija jer je moguće da je fibula iz Ostrovu Mare nađena zajedno sa 7 srebrnih šarnirskih fibula. Sličnost oblika palmete ovih fibula sa palmetom fibule iz »stare Rumunije« potvrđivala bi u izvesnom smislu istovremenost ovih pojava na tom prostoru¹⁷⁹

Sam tip fibule sa pravougaonom nogom i šarnirom nastao je, sudeći po načinu ukrašavanja luka i noge i materijala od koga je pravljen, pod uticajima grupe Novi Pazar-Atenica, pri čemu treba računati sa lokalnim razvojem u pojedinim područjima. O tome najbolje svedoče različiti oblici pravougaone noge koja u Hercegovini ima kolenasti prelaz od luka i vertikalno je izdužen, u Albaniji je trapezoidna kao kod fibule iz Gajtana, dok je u Rumuniji kvadratna. Fibula iz Gradešnice sa malom pravougaonom nogom stoji za sebe i nema dodira sa ovim kretanjima; pre pojave šarnirskih fibula u većem broju u 4. veku, fibule u Pelagoniji su bile retke, te se i naš komad može smatrati lokalnim proizvodom nastalim u tim okvirima. Što se tiče ornamentike na nozi ona je takođe različita. U Rumuniji i Albaniji javljaju se koncentrični kružići uokvireni tremolo linijama, dok se u Hercegovini sreću kružići spojeni tangentama, često okruženi tremolo i tačkastim linijama. Na primercima iz Kačnja (T. 5: 5) i Ljubomira primećuje se usitnjenost kompozicije, pretirana izdellenost površine noge, pojava polukrugova uz kružiće što ima analogija na fibulama novopazarske grupe iz Sotina, Červenbrega (T. 2: 6) i Srbije (T. 3: 4, 7, 8). O datovanju Kačnja bilo je već reči, dok fibula iz Ljubomira, nađena u tumulu I, grob 2, pripadala bi prema grčkoj keramici drugoj polovini 5. veka,¹⁸⁰ što u potpunosti odgovara datovanju fibula sa vertikalno izduženom nogom na ovom području. S druge strane, ovako datovanje fibula iz Kačnja i Ljubomira govori u prilog ranije iznetoj pretpostavci o mogućoj tipološko-hronološkoj podeli ornamentike u grupi Novi Pazar-Atenica — o eventualnom stavljanju usitnjene ornamentike na pravougaonoj nozi u kasnu fazu razvoja ovih fibula, odnosno u drugu polovinu 5. veka ili čak i nešto kasnije.

VI

Na kraju ovog pregleda pojedinih područja na kojima se javljaju balkanski oblici fibula sa pravougaonom nogom, pomenućemo odvojeno nalaze iz Albanije. Nađene gotovo isključivo u severnoj Albaniji, na području koje se uklapa u glasinački kulturni krug, fibule iz Albanije ne predstavljaju neki posebni oblik ili tip, nego predstavnike različitih tipova i varijanti koje su bile rasprostranjene u Srbiji, Bosni i Hercegovini. Neke od njih smo već pomenuli. Iz doline reke Mati potiče fibula sa šarnirom sa trapezoidnom nogom i dve bronzane fibule sa zadebljalim lukom, zadebljanim gornjim delom noge i plastičnim ukrašavanjem

noge koje imaju paralele na Glasincu i u suštini predstavljaju grube imitacije fibula iz Pečke banje.¹⁸¹ Srebrna fibula iz Gajtana sa trapezoidnom nogom i ornamentikom u vidu kružića i tremolo linija pripada novopazarskoj grupi, pri čemu je po primitivnijoj obradi luka koja kombinuje kvadratni presek i poprečne zarezke treba smatrati za lokalni proizvod.¹⁸² Fibula iz Donjeg Selca je identična sa fibulama iz siromašnih grobova u Trebeništu,¹⁸³ dok želzne fibule grube izrade iz Činamaka i Bardhoca predstavljaju lokalne proizvode pod glasinačkim ili hercegovačkim uticajima.¹⁸⁴

* * *

Na kraju, umesto zaključka, želimo da istaknemo još jednom nekoliko momenata u razvoju ovog oblika fibula.

Prema svom rasprostiranju do reka Cetine i Bosne na zapadu i preko Iskera na istoku, od Mađarske na severu do Solunskog zaliva na jugu, lučne fibule sa pravougaonom nogom predstavljaju predstavnika par excellence materijalne kulture centralnog balkanskog prostora. Nezavisan razvoj oblika u unutrašnjosti Balkana i pojava velikog broja lokalnih varijanti najbolje svedoči u tom smislu. Glavno širenje ovih fibula na Balkanu, sudeći po datovanju najvećeg broja primeraka, treba staviti u 6. i 5. vek pre n. e. Pre i posle ovih datuma, oblik se javlja retko i sporadično.

Nastao najverovatnije u Makedoniji, na zapadnom Halkidiku, pod uticajima geometrijskih fibula, negde već u 7. veku pre n. e., oblik je bio nov, praktičan i privlačan te je bio opšte prihvaćen i ostao je u upotrebi sve do prve polovine 5. veka. Jednostavnost i odsustvo dodatnih ukrasa govori o istančanosti estetskih merila sredine u kojoj se razvio, mada je i ovde bilo ne uvek opravdanih variranja i eksperimentisanja sa formom.

Sa Halkidika ove fibule se šire na sever, u unutrašnjost Balkana, već početkom 6. veka ali ovde uskoro doživljavaju izmene i modifikacije shodno željama i ukusu domaćeg stanovništva. Gubi se ranija elegancija i jasnoća izraza i do izražaja dolaze balkanske tendencije ka preteranom doterivanju, popunjavanju praznog i neiskorišćenog prostora i komplikovanju površine. Oblik se dopunjuje, menja, kombinuje sa drugim balkanskim elementima, tako da se pojedini krajnji rezultati ovog razvoja, naročito na zapadnom Balkanu, često veoma razlikuju od prvobitne halkidičke forme.

Snažan podstrek za popularizaciju ovog oblika i pojavu velikog broja srebrnih i zlatnih fibula sa pravougaonom nogom u unutrašnjosti Balkana bio je uvoz zlatnih i srebrnih makedonskih i grčkih predmeta krajem 6. i početkom 5. veka pre n. e. koji je pojačao kod domorodaca želju i potrebu za kićenjem plemenitim metalima. Tako ovaj grčki oblik stiže ponovo u novom ruhu u domorodačku sredinu gde ga domaće radionice prihvataju i dalje razvijaju i podešavaju prema svojim potrebama. Zanimljivo je s tim u vezi istaći da su lokalne zanatlije prihvatile radije ovaj u suštini makedonski oblik koji je imao određenu tradiciju na severnom Balkanu i bio blizak njihovim estetskim shvatanjima i umeću, nego šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku koje su nastale u Makedoniji u poslednjim decenijama 6. veka. Sudeći po dosadašnjim istraživanjima, može se reći da su šarnirske fibule doprle do Pelagonije i Ohrida ali se nisu pojavile dublje u unutrašnjosti Balkana. Kitnjaste

i složene u obradi, ove fibule najverovatnije nisu u tom trenutku odgovarale ukusu varvara i prevazilazile su tehničke mogućnosti njihovih radionica, koje su se držale jednostavnih šema sa primitivnim ukrašavanjem i dominacijom geometrijskih elemenata. Međutim, dalji uvoz i stalni uticaji sa juga izmenili su postepeno domaća shvatanja o umetnosti i doveli do prihvatanja šarnirskih fibula i preovladavanja ove složenije i dekorativnije forme nad lučnim fibulama sa pravougaonom nogom. Prve šarnirske fibule severno od Makedonije datuju se najranije u kraj 5. veka, dok se period njihovog glavnog širenja na severni Balkan može smatrati 4. vek pre n. e., vreme kada fibule sa pravougaonom nogom izlaze iz upotrebe. Zbog nesigurnosti u datovanju velikog broja komada, teško je reći kada su fibule sa pravougaonom nogom potpuno nestale; verovatno je da su se pojedini primerci, naročito od plemenitog metala, zadržali sporadično i u 4. veku.

Sa ovo nekoliko napomena završili bismo naš prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na centralnom balkanskom području. U želji da što jasnije i sažetije iznesemo pojavu, razvoj i odumiranje ovog oblika, u okvirima koji su moguć pri današnjem stanju istraživanja, nismo se upuštali u druge brojne probleme koje on otvara, koji bi ometali osnovni tok izlaganja. Čitaoci su, uostalom, verovatno već zamoreni ovom temom, te ćemo, mi ili neko drugi, na ta pitanja odgovoriti drugom prilikom. Nadamo se takođe da će jedan broj novih nalaza, u međuvremenu publikovanih ili novootkrivenih, omogućiti bolje sagledavanje onih pitanja na koje ovde nismo mogli u potpunosti da damo odgovore.

¹ A. Benac, B. Čović, *Glasinac* 2, 1957, 43 s.

² E. Jerem, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 25, 1973, 74 ss.

³ K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF 14, 2, 1975, 73 s.

⁴ R. Vasić, *Starinar*, N. S. 27, 1976, 8 ss.

⁵ T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF 14, 6, 1983, 93 ss.

⁶ M. Hoernes, *WMBH* 4, 1896, 385. Č. Truhelka, *WMBH* 8, 1902, 14 s. V. Curčić, *WMBH* 11, 1909, 98.

⁷ C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, 1926, 87 ss, 110 ss.

⁸ Z. Andrea, *Iliria* 6, 1976, 208, T. 4: V. 16, 6, 7; 6: V. 40, 1; 7: V. 45, 2; 8: V. 55, 2.

⁹ K. Kilian, *Präh. Zeitschr.* 50, 1975, 91, 107 s. 81: 1. E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, PBF 14, 4, 1978, 41 ss. Up. E. Caner, *Fibeln in Anatolien I*, PBF 14, 8, 1983, 35, 186 s.

¹⁰ Z. Georgiev, *Zbor. Arh. Muz. Maked.* 10—11, 1979/82, 67, T. 1: a—g.

¹¹ R. Popov, *Spis. Balg. Akad. Nauk.* 16, 1918, 112, T. 8: 2. Up. A. Milčev, *Izsledvanija v čest na akad. D. Dečev*, 1958,

425, T. 6: 4, gde je ova fibula objavljena pod Bukri, Pelagonija.

¹² R. Pasić, *Zbor. Arh. Muz. Maked.* 8—9, 1975/78, 28 s, Sl. 7 d; 13 v.

¹³ M.-D. Garašanin, *Zbor. Štip. narod. muz.* 1, 1958/59, 41 s, sl. 63—66. K. Kilian, o. c. (nap. 9) 91, T. 46: 5.

¹⁴ J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, 1971, 84, T. 40: 1. Up. R. Vasić, o. c. (nap. 4) 13, Sl. 5. Na mogućnosti da objavim fotografiju ove fibule zahvaljujem Svetlani Perišić iz Muzeja grada Beograda.

¹⁵ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 1956, 4 ss. C. Blinkenberg, o. c. (nap. 7) 110 ss. E. Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) 104 ss. M. R. Popham, L. H. Sacket, *Lefkandi I*, BSA Suppl. Vol. 11, 1980, 231 ss.

¹⁶ E. Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) 105.

¹⁷ K. Kilian, o. c. (nap. 9) 90 s. M. Garašanin, *Maced. acta arch.* 1, 1975, 16. D. Garašanin, *Maced. acta arch.* 2, 1976, 138 s. R. Vasić, o. c. (nap. 4) 13 s.

¹⁸ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 50: 5, 58: 1, 59: 11, 71: 11—13. R. Vasić, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, T. 70—71.

¹⁹ Z. Georgiev, o. c. (nap. 10) 65 ss, mada nije dat potpuni sadržaj groba.

- ²⁰ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 37: 10.
- ²¹ R. Pašić, o. c. (nap. 12) 26. Up. Z. Georgiev, *Maced. acta arch.* 6, 1984, 39 Sl. 4.
- ²² E. Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) 69 ss.
- ²³ K. Kilian, o. c. (nap. 9) 97 ss.
- ²⁴ Ib. T. 85: 1, 2.
- ²⁵ Ib. 97 s. K. Kilian, o. c. (nap. 3) 73 s.
- ²⁶ C. Blinkenberg, o. c. (nap. 7) 110 ss. Up. fibulu iz Amfipolisa, S. Foltiny, *Mitt. Anthr. Ges.* Wien 93—94, 1964, T. 4: 7.
- ²⁷ T. Makridis, *Arh. Ephemeris* 1937, T. 4: i. P. Amandry, *Les bijoux antiques*, Coll. H. Stathatos I, 1953, 35, sl. 32—33. Na fotografiji koju ovde objavljujem srdačno zahvaljujem Dr. A. Delivoriasu, direktoru Muzeja Benaki.
- ²⁸ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 28: 11.
- ²⁹ S. Pelikanidis, *Deltion* 9, 1924/25, 39, sl. 7.
- ³⁰ Neobjavljeno. Na podatku i fotografiji srdačno zahvaljujem Dr. Juliji Vokotopulu iz Arheološkog muzeja u Solunu.
- ³¹ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 37: 9.
- ³² K. Kilian o. c. (nap. 3) 73 s, No. 799, 800.
- ³³ Neobjavljeno. Arheološki muzej Solun inv. 3935, 3936, 7209. Muzej Canellopoulos, Atina, inv. 652.
- ³⁴ Na podacima o istraživanju ove nekropole gde je do sada otkriveno 390 grobova zahvaljujem srdačno K. Sismanidisu iz Arheološkog muzeja u Solunu.
- ³⁵ R. Popov, *God. Narod. Muz. Sofija* 1, 1921, 152, Sl. 137 a — v.
- ³⁶ D. Triandafillos, *Ann. Scuola arch. Atene N. S.* 45, 1983, 179 ss, Sl. 30; 43.
- ³⁷ F. Papadopoulos, *Deltion* 19, 1964, 84, T. 57 a — b.
- ³⁸ D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* 10, 1941, 95 ss, Sl. 347.
- ³⁹ Na podacima o fibulama iz Amfipolisa zahvaljujem Haido Koukouli-Chrysanthaki iz Arheološkog muzeja u Kavali.
- ⁴⁰ *Ashmolean Museum*, Oxford, 1925, 91. Na podacima i fotografiji zahvaljujem M. Vickersu.
- ⁴¹ R. Vasić, *Acta praeh. et arch.* 5—6, 1974/75, Sl. 2. Z. Georgiev, *God. Zbor. Fil. fak. Skopje* 7 (33), 1981, 67.
- ⁴² Neobjavljeno. Na podacima zahvaljujem R. Pašić iz Arheološkog muzeja u Skoplju.
- ⁴³ Neobjavljeno. Na podacima zahvaljujem Đ. Petačkom iz Muzeja u Titovom Velesu.
- ⁴⁴ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 48: 12.
- ⁴⁵ Z. Georgiev, o. c. (nap. 41) 66 ss, Sl. 1: 2, 6, 11.
- ⁴⁶ Ib. 68.
- ⁴⁷ I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta*, 1966, Sl. 17 f.
- ⁴⁸ N. Vulić, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 28, 1933, 171, Sl. 83. Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, 1956, 41, T. 11: 20, 22.
- ⁴⁹ Neobjavljeno. Na podatku i crtežu zahvaljujem O. Palamarević iz Muzeja u Vranju.
- ⁵⁰ K. Kilian, o. c. (nap. 9) Sl. 4: 4.
- ⁵¹ M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvožđenog doba zapadne Srbije*, 1985, T. 21: 6.
- ⁵² R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in the SR Serbia*, 1977, T. 23: 2.
- ⁵³ *Keltoi*, katalog razstave, 1983, T. 4.
- ⁵⁴ D. Srejšević, C. Marković, *Arch. Jugosl.* 20—21, 1980/81, T. 2: 8, 9.
- ⁵⁵ C. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, T. 58: 4; 59: 7; 68: 9. Z. Marić, *Gl. Zem. muz.* 19, 1964, T. 9: 33—35.
- ⁵⁶ B. Nikolov, *Izv. arh. Inst. Sofija* 28, 1965, Sl. 13 a.
- ⁵⁷ Ib. Sl. 2 d.
- ⁵⁸ J. Atanasova, P. Kičaški, *Arheologija*, Sofija 7, 3, 1965, 53.
- ⁵⁹ B. Nikolov, o. c. (nap. 56) Sl. 12 v.
- ⁶⁰ R. Popov, *Spis. Balg. Akad. Nauk.* 6, 1913, Sl. 2.
- ⁶¹ B. Nikolov, *Arheologija*, Sofija 14, 3, 1972, Sl. 3 b.
- ⁶² Ib. Sl. 3 d.
- ⁶³ V. Mikov, N. Džambazov, *Devetaškata peštera*, 1960, 148, Sl. 108, 109.
- ⁶⁴ R. Popov, o. c. (nap. 60) Sl. 4—6.
- ⁶⁵ T. Bader, o. c. (nap. 5) 93 ss.
- ⁶⁶ Ib. Nos. 255—291. Za Tigveni, A. Vulpe, E. Popescu, *Dacia N. S.* 16, 1972, Sl. 13: 11.
- ⁶⁷ D. Triandafillos, o. c. (nap. 36) 207 s. Fibula iz Drame nađena je zajedno sa prstenom sa spiralnim krajevima (*Ashmolean Mus.* 1925, 90 — Sl. 4), oblikom poznatim od kasnog mikenskog doba do 6. veka koji se javlja i na reci Filjuri, Up. I. Kilian-Dirlmeier, *Jahr. RGZM* 27, 1980, 259.
- ⁶⁸ Na podacima zahvaljujem srdačno istraživaču K. Sismanidisu.
- ⁶⁹ Up. nap. 29, 30 i 37.
- ⁷⁰ K. Kilian, o. c. (nap. 9) 97 s.
- ⁷¹ O nalazu iz Sopota zahvaljujem na podacima Đ. Petačkom.

- ⁷² Z. Georgiev, o. c. (nap. 41) 71 ss.
- ⁷³ Materijal iz Moštanice nalazi se neobjavljen u Muzeju u Vranju. Na podacima zahvaljujem O. Palamarević. Za Oraovicu, M. Vukmanović, P. Popović, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 20/18, 1982, 196 ss.
- ⁷⁴ Up. nap. 50, 51, 54, 55.
- ⁷⁵ Up. nap. 56—59.
- ⁷⁶ T. Bader, o. c. (nap. 5) 98.
- ⁷⁷ Ib. 98. K Kilian, o. c. (nap. 9) 98.
- ⁷⁸ V. Dumitrescu, *Dacia*, N. S. 12, 1968, 191 ss, 215.
- ⁷⁹ V. Mikov, *Izv. arh. inst. Sofija* 6, 1930/31, 171 s. D. Berciu, *Balkanica* 6, 1943, 283 ss.
- ⁸⁰ *Sindos*, katalog izložbe, 1985. Ovdje treba zadržati izvjesne rezerve jer je od 120 grobova u katalogu prikazano 36.
- ⁸¹ Up. R. Vasić, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 14/12, 1975, 81 ss. Inače, slično ukrašen luk kao fibule iz Gogošu ima fibula sa trougaonom nogom iz Donje Doline, Č. Truhelka, o. c. (nap. 55) T. 72: 18.
- ⁸² E. Jerem, o. c. (nap. 2) 84. K. Kilian, o. c. (nap. 9) 98, op. 994. M. Guštin, B. Teržan, *Arh. vest.* 26, 1975, 193 ss.
- ⁸³ Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, *Novi Pazar*, 1969, T. 27; 29.
- ⁸⁴ M. Đuknić, B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, 1966, T. 9: 9; 15: 13.
- ⁸⁵ Neobjavljeno. Up. *Ilustrovana politika* 9. 10. 1985.
- ⁸⁶ R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 35: 4.
- ⁸⁷ Nepublikovano. Up. D. Šljivar, *Arh. pregl.* 19, 1977, 15 s.
- ⁸⁸ Nepublikovano. Narodni muzej Požarevac, inv. 423.
- ⁸⁹ Nepublikovano. Na podatku i crtežu zahvaljujem Đ. Jovanoviću iz Muzeja Krajine u Negotinu.
- ⁹⁰ D. Garašanin, *Katalog metala*, Narodni muzej Beograd, 1954, 76, T. 49: 15. Srebrna fibula nije publikovana. Na podacima i crtežu zahvaljujem M. Vukmanoviću iz Narodnog muzeja u Beogradu.
- ⁹¹ J. Todorović, o. c. (nap. 14) T. 40: 4, 7, 9, 10. R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 51: 3—5.
- ⁹² R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 50: 8.
- ⁹³ D. Garašanin, o. c. (nap. 90) T. 49: 17.
- ⁹⁴ J. Brunšmid, *Vies. Hrv. arh. dr.* 6, 1902, 71, Sl. 31.
- ⁹⁵ Neobjavljeno. Na podacima i fotografijama zahvaljujem P. Miloševiću iz Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici.
- ⁹⁶ R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 54: 1.
- ⁹⁷ Z. Vinski in K. Vinski-Gasparini, *Arh. rad. raspr.* 2, 1960, sl. 94.
- ⁹⁸ D. Garašanin, o. c. (nap. 90) 76 s, T. 49: 3, 6, 8. Na mogućnosti da ovdje donesem ilustracije ovih nalaza zahvaljujem M. Vukmanović.
- ⁹⁹ G. Stratimirović, *WMBH* 1, 1893, 122, sl. 22. M. Guštin, B. Teržan, o. c. (nap. 82) 192, sl. 2.
- ¹⁰⁰ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 47: 22.
- ¹⁰¹ Č. Truhelka, *WMBH* 1, 1893, 88, sl. 84.
- ¹⁰² V. Čurčić, o. c. (nap. 6) T. 18: 12.
- ¹⁰³ Z. Marić, *Glasn. Zem. muz.* 14, 1959, T. 2: 2, 4; 3: 3.
- ¹⁰⁴ P. Lisičar, *Rad. Fil. fakul. Zadar* 4, 1962/63, 32 s, sl. 2.
- ¹⁰⁵ F. Prendi, *Ilirja* 3, 1975, 126, T. 6: 5.
- ¹⁰⁶ R. Popov, o. c. (nap. 60) Sl. 4—6.
- ¹⁰⁷ T. Bader, o. c. (nap. 5) 96, No. 289, 289 A.
- ¹⁰⁸ E. Jerem, o. c. (nap. 2) 74, Sl. 6: 3—4, T. 16; 1.
- ¹⁰⁹ M. Parducz, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 4, 1954, 74, T. 17: 3, 18: 3, 29: 17.
- ¹¹⁰ M. Parducz, *Arch. Ért.* 4, 1943, T. 13: 2.
- ¹¹¹ V. nap. 48 i 53.
- ¹¹² Materijal iz Pečke banje objavljen je samo pojedinačno, v. *Keltoi*, Sl. IV i 29. Up. R. Vasić, o. c. (nap. 52) 63. Na podacima o grčkoj keramici zahvaljujem Maji Parović-Pešikan.
- ¹¹³ Up. sliku u *Ilustrovanoj politici* od 10. 9. 1985.
- ¹¹⁴ D. Garašanin, *Starinar*, N. S. 11, 1960, 87, Sl. 1—4. Za igle, R. Vasić, *Präh. Zeitschr.* 57, 1982, 250.
- ¹¹⁵ B. Jerem, o. c. (nap. 2) 84.
- ¹¹⁶ D. Berciu, *Mater. și cercet.* 1, 1953, 622, T. 39: B.
- ¹¹⁷ R. Vasić, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 23/21, 142 ss.
- ¹¹⁸ R. Vasić, *Arch. Jugosl.* 12, 1971, 1 ss.
- ¹¹⁹ M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, 1973, 505 ss.
- ¹²⁰ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) 43 s.
- ¹²¹ Up. nap. 99—101.
- ¹²² Č. Truhelka, o. c. (nap. 101) sl. 85.
- A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 36: 17.
- ¹²³ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 37: 12.
- ¹²⁴ Up. nap. 53.
- ¹²⁵ F. Prendi, o. c. (nap. 105) T. 6: 3.
- D. Kurti, *Ilirja* 13, 1, 1983, 98, T. 2: 3—6.
- ¹²⁶ Up. n. pr. takav kolenasti prelaz na nekim fibulama sa grčkih ostrva, E.

Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) T. 17: 557, 25: 841 itd.

¹²⁷ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 34: 1.

¹²⁸ Ib. T. 34: 2.

¹²⁹ Ib. T. 47: 21.

¹³⁰ Ib. T. 47: 2.

¹³¹ Na tipološkoj listi ovih fibula u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, koja nije potpuna, dominiraju fibule sa kolena-
stim prelazom od luka ka nozi. Ovde zahvaljujem B. Čoviću na mogućnosti da dobijem ove podatke i vidim neke od neobjavljenih fibula.

¹³² F. Fiala, *WMBH* 5, 1897, 26, Sl. 50.
A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 9: 10.

¹³³ F. Fiala, *WMBH* 1, 1893, 164, Sl. 75.

A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 37: 4.

¹³⁴ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 37: 6, 7.

¹³⁵ Ib. 42 s, T. 8: 1, 2; 25: 12. Up. ta-
kođe fibule iz Talina i Borika, Č. Tru-
helka, o. c. (nap. 101) 88, Sl. 86, 87, 89.

¹³⁶ Primerak iz Bandinog brda, ib. Sl. 88. Za dataciju, A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) 44.

¹³⁷ Npr. čunaste fibule u Pilatovićima (M. Zotović, o. c. (nap. 51) T. 32:), i Kremni, R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 30: 6. Krestaste fibule u Ražani, ib. T. 34: 3, u dolini Mati, F. Prendi, o. c. (nap. 105) T. 6: 7, i u Donjoj Dolini, Č. Truhelka, o. c. (nap. 55) T. 56: 18; Z. Marić, o. c. (nap. 55) T. 13: 33.

¹³⁸ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) 43 s.

¹³⁹ Nalazi iz kneževskog tumula u Pilatovićima nisu publikovani u celini te se izvesne rezerve u pogledu datovanja moraju zadržati. Up. M. Zotović, o. c. (nap. 51) 88 ss.

¹⁴⁰ Up. npr. 54.

¹⁴¹ Up. nap. 102—104. Za nalaz iz oko-
line Humca. B. Čović, u: *100 godina Mu-
zeja u Humcu. Zbornik Radova*, 1985, 55,
T. 4: 4.

¹⁴² I. Pušić, *Arh. pregl.* 4, 1962, T. 11: 6.

¹⁴³ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) Sl. 13.

¹⁴⁴ B. Čović, o. c. (nap. 141) T. 4: 6.

¹⁴⁵ Z. Marić, *Gl. Zem. muz.* N. S. 30—
31, 1977, T. 2: 4.

¹⁴⁶ Č. Truhelka, *Gl. Zem. muz.* 19, 1901,
7 s, Sl. 5: 6.

¹⁴⁷ B. Čović, u: *Visoko i okolina kroz
istoriju I*, 1984, 46, Sl. 8: 1, 2.

¹⁴⁸ Neobjavljeno. Muzej u Nikšiću,
inv. M 66.

¹⁴⁹ Č. Truhelka, o. c. (nap. 146) 8.

¹⁵⁰ V. Lahtov, J. Kastelic, *Lihnid* 1,
1957, T. 8: 1, 2; 9: 3—8; 17: 5; 20: 1, 2.
Lj. Popović, o. c. (nap. 48) T. 20: 7, 8.
Fragmentovana fibula sa nepoznatog na-
lazišta u Narodnom muzeju u Beogradu,
D. Garašanin, o. c. (nap. 90) T. 63: 5, istog
oblika možda potiče iz Ohridske oblasti.

¹⁵¹ N. Ceka, *Iliria* 2, 1972, 173, T. 8: 3.

¹⁵² Z. Marić, o. c. (nap. 145) 108 ss.

¹⁵³ Up. grčku keramiku iz Trebeništa,
V. Lahtov, J. Kastelic, o. c. (nap. 150) T.
6; 12; 18.

¹⁵⁴ B. Čović, o. c. (nap. 141) 55. B. Čo-
vić, u: *Simpozijum o teritorijalnom i hro-
nološkom razgraničenju Ilira u praisto-
rijska doba*, 1964, 108.

¹⁵⁵ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) 15, sl. 14.

¹⁵⁶ B. Čović, *Vj. arh. hist. dalm.* 63—64,
1961/62, Sl. 4: 3.

¹⁵⁷ I. Marović, u: *Cetinska krajina od
prethistorije do Turaka*, 1980, Sl. 23: 13.
¹⁵⁸ I. Bulić, *Bull. arch. st. dalm.* 21,
1898, T. 5—6: 41, 42.

¹⁵⁹ F. Fiala, *WMBH* 3, 1895, 270, Sl. 76.

¹⁶⁰ V. Radimsky, *WMBH* 1, 1893, 176,
Sl. 13; 14.

¹⁶¹ B. Čović, D. Nikić, *Zb. Arh. dr.
Bosne i Herc.* 1, 1982/83, 90, T. 1: 2.

¹⁶² M. Mandić, *Gl. Zem. muz.* 49, 1937,
T. 2: 12.

¹⁶³ Neobjavljeno u Arh. muzeju u Za-
grebu. Na podatku zahvaljujem D. Balen-
Letunić.

¹⁶⁴ B. Čović, o. c. (nap. 154) 106; R.
Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog
doba u Jugoslaviji*, 1973, 72 ss.

¹⁶⁵ Up. nap. 122 i 123, i naročito nap.
125 za primerke iz severne Albanije.

¹⁶⁶ B. Čović, o. c. (nap. 156) Sl. 3. F.
Fiala, *WMBH* 6, 189, 148.

¹⁶⁷ J. Posedel, *WMBH* 11, 1909, T. 20:
2, 3.

¹⁶⁸ B. Čović, o. c. (nap. 141) 55, T. 4:
1, 2.

¹⁶⁹ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) Sl. 15.

¹⁷⁰ Z. Marić, o. c. (nap. 145) T. 2: 3.

¹⁷¹ V. Atanacković-Salčić, *Tribunia* 3,
1977, T. 2: 1.

¹⁷² V. Radimsky, *WMBH* 3, 1895, 514,
Sl. 23—25.

¹⁷³ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) Sl. 39.

¹⁷⁴ Up. nap. 132.

¹⁷⁵ S. Anamali, F. Prendi, *Stud. Alb.*
1, 1964, T. 14: 13.

¹⁷⁶ Up. nap. 47.

¹⁷⁷ T. Bader, o. c. (nap. 5) 118, 372—
374.

¹⁷⁸ R. Vasić, *Godiš. Cent. balkanol.
ispit.* 23/21, 1985, 145.

¹⁷⁹ T. Bader, o. c. (nap. 5) 118 ss, No. 375—381.

¹⁸⁰ Up. V. Atanacković-Salčić, o. c. (nap. 171) T. 6; 7; 8.

¹⁸¹ Up. nap. 125 i 175.

¹⁸² Up. nap. 105. Takode, M. Korkuti, *Shqipëria arkeologjike*, 1971, 49.

¹⁸³ Up. nap. 151.

¹⁸⁴ A. Hoti, *Iliria* 12, 1, 1982, 28, T. 7: 5—7. B. Jubani, *Stud. Alb.* 9, 2, 1972, 209.

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER BOGENFIBELN MIT VIERECKIGER FUSSPLATTE AUF DEM BALKAN

Zusammenfassung

Die Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte stellen eine der häufigsten Fibelformen der Späthallstattzeit im Zentralbalkan dar. Ihr Verbreitungsbereich und ihre Zeitbestimmung sind in hauptsächlichen Umrissen bekannt, jedoch bietet die große Anzahl der Varianten und Derivate Möglichkeiten zur Gewinnung genauere Angaben über die Entstehung und Weiterentwicklung dieser Form im Balkaninneren.

Seit der Entdeckung der ersten derartigen Fibeln in Bosnien am Ende des 19. Jahrhunderts werden sie mit den griechischen geometrischen Fibeln aus dem 8. Jh. v. u. Z. in Zusammenhang gebracht. Dabei wird der zeitliche Hiatus zwischen dem 8. und 5. Jh., in welches diese Fibeln auf dem Balkan meistens datiert werden, durch das längere Existieren dieser Fibeln in Thessalien und in Nordgriechenland erklärt, von wo sie sich in größerem Ausmaß schon im Laufe des 6. Jh. nach Norden verbreiteten. Ihre große Popularität im Balkaninneren erlebten sie im 5. Jh., während im 4. Jh., zur Zeit des Aussterbens der Hallstattformen, ihre Verwendung aufgegeben wurde. Die Bestimmung der Varianten und Gruppen der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte ist nicht immer eine leichte Aufgabe, weil es, obgleich sich die Unterschiede zwischen den einzelnen Gruppen relativ klar erkennen lassen, eine ganze Reihe von Zwischenformen und Derivaten gibt, von denen sich nur schwer sagen läßt, welchem Typ oder welcher Variante sie angehören. Wenn man dabei berücksichtigt, daß bestimmte Typen in bestimmten Regionen verbreitet sind, und daß dann die Verbreitung derselben Variante in mehrere Bereiche in kleinerem Ausmaß wahrnehmen kann, dann wird verständlich, daß wir uns in unserem weiteren Erklären und Vorstellen des Materials an geographische Einheiten gehalten haben — so war es leichter, sämtliche Fibeln eines Bereiches zu erfassen und die Unterschiede sowie Ähnlichkeiten zwischen den Funden aus benachbarten Regionen hervorzuheben.

I

Eine Zahl von Fibeln mit vertikal verlängerter viereckiger Fußplatte in Makedonien, die unter dem Einfluß der geometrischen Fibeln entstanden sind, weicht von den übrigen derartigen Fibeln im Balkaninneren sowohl durch die Form als auch die Entstehungszeit ab. Dies sind 8 Fibeln aus Djevdjelija (5 Fibeln aus Grab 31/35 aus der Lokalität Milci, 1 Fibel aus Rid und 2 Fibeln aus Suva reka, Gräber 25 und 41 — **Taf. 1: 1**), ferner 4 Fibeln aus Radanja bei Štip, und 1 Fibel aus der Umgebung von Valandovo, heute im Stadtmuseum Belgrade (Abb. 1).

Die Fibeln aus Radanja, aus der Umgebung von Valandovo (Abb. 1) und 4 Fibeln aus Milci haben große Dimensionen, einen pyramidenförmigen Abschluß des dem Kopf nahen Bogenteils und, obwohl sie heimische Erzeugnisse vorstellen, dürften sie unter dem unmittelbaren Einfluß der geometrischen Fibeln entstanden sein. Dies gilt insbesondere für 4 Fibeln aus der Lokalität Milci, die an beiden Seiten

* Mit besonderer Genugtung spreche ich an dieser Stelle den Kollegen meinen Dank aus, die mir die Publikation der Fotos und Zeichnungen einer Anzahl von noch unveröffentlichten Gegenständen ermöglicht haben, und zwar: I. Vokotopoulou, Archäologisches Museum Thessaloniki, A. Delivorrias, Benaki Museum Athen, S. Perišić, Stadtmuseum Belgrad, P. Milošević, Museum vom Srem, Sremska Mitrovica, M. Vukmanović, Nationalmuseum Belgrad, Đ. Jovanović, Museum von der Krajina Negotin, O. Palamarević, Nationalmuseum Vranje, R. Pašić, Archäologisches Museum Skopje und M. Vickers, Ashmolean Museum Oxford, wie auch den Verwaltungen dieser Museen für die Erlaubnis, daß dieses Material veröffentlicht wird.

des kahnförmigen Bügels Knoten aufweisen, also für die griechischen Exemplare charakteristische Details. Obgleich man diese Fibeln nicht mit vollkommener Genauigkeit datieren kann, wird vorausgesetzt, daß sie höchstwahrscheinlich in die erste Hälfte des 7. Jh. v. u. Z. zu setzen wären. Die Fibel aus Grab 41 in Suva reka stellt eine vereinfachte Form dieser Gruppe dar.

Die Fibeln aus Rid, Suva reka, Grab 25 (**Taf. 1: 1**) und die kleinere Fibel aus Milci haben kleinere Dimensionen, weisen keine der oben angeführten Details der geometrischen Fibeln auf und werden, allgemein genommen, etwas später datiert als die erste Gruppe.

Alle diese Funde bezeugen, daß im 7. Jh. in Jugoslawischen Makedonien die Form der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte in mehreren Varianten existiert hat, entstanden als Resultat des Kontaktes dieser Region mit den Nordküsten des Ägäischen Meeres und unter den Einwirkungen, die von dort nach Norden ausstrahlten. Nicht allzu zahlreich, nach den bisherigen Forschungen zu urteilen, und auf den Unter- und Mittellauf des Vardars beschränkt, spielten diese Fibeln anscheinend keine bemerkenswertere Rolle bei der Verbreitung dieser Form auf den Nordbalkan.

II

Die ersten Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte, die als balkanische Form angesehen werden können, haben einen glatten Bügel mit rundem Querschnitt und eine quadratische oder horizontal verlängerte Fußplatte mit sattelförmiger oberer Seite und knopfartiger Ansätze beiderseits des Bügels sowie am Fußplattenende, wobei auch Varianten dieser Grundform vorhanden sind. K. Kilian hat diese Form Typ Marvinci-Gogošu benannt (nach der Fibel aus Marvinci, einer Form, die im griechischen und jugoslawischen Makedonien verbreitet ist, und den Fibeln aus Gogošu in Oltenien, wo die Form zwar die Grundkonstruktion beibehalten hat, doch mit dekorativen Details bereichert ist), obwohl angesichts der Tatsache, daß dieser Typ anscheinend auf Westchalkidike entstanden und hier lange in Gebrauch geblieben ist, vielleicht die Bezeichnungen »makedonischer« oder »chalkidischer« Typ besser entsprechen würden.

In Griechenland kamen derartige Fibeln vorwiegend auf Westchalkidike zutage: Trilophon-Mesimeri (**Abb. 2**), Potaidaia, Vrastina Kalyvia, Nea Mihaniona (**Abb. 3**), Agia Paraskevi, Olynth, Nea Syllata, ferner Chauchitsa, Tefik bey bei Serres, Amphipolis, Drama (**Abb. 4**), der Fluß Filiouri, Pherai (?).

In Jugoslawien stammen die meisten vom Mittellauf des Vardars: Marvinci, Glos bei Grčište, Sopot bei Titov Veles, Radanje, Tekešinsko Lozje bei Kočani, Vinica, ferner wurden sie nördlicher in den Lokalitäten Moštanica bei Vranje (**Taf. 1: 3**), Pilatovići, Vrane bei Arilje, Donja dolina an der Sava gefunden, während sich einige Derivate und Hybriden, wie z. B. die Fibeln aus Grivac bei Kragujevac und aus Lisijevo polje bei Ivangrad (**Taf. 1: 2**) gleichfalls an die Verbreitung dieses Typs knüpfen lassen. Die Silberfibeln aus Pečka banja weisen durch ihre Grundkonstruktion und die Knöpfe an Bügel und Fußplatte deutlich auf die genetische Verbindung mit dieser Form hin, obwohl sie sich an die Gruppe Novi Pazar-Atenica binden.

Aus Bulgarien (**Taf. 1: 4**) zählt die größte Fibelzahl zu diesem Typ: Altimir, Beli Izvor, Gradec, Krivodol, ferner die Varianten Gornji Vadin und Ljutibrod, wogegen die Fibeln aus Devetaškata peštera und Cervenbreg jünger und vielleicht an die Verbreitung der Formen Novi Pazar-Atenica zu knüpfen sind.

In Rumänien wurden sie in Gogošu Ieşelniţa, Ferigile, Teleşti, Gruia, Dumbrava, Simeria, Ostrovu Mare, Basarabi, Balta Verde, Misca, Rotbav und Tigveni entdeckt, von welchen sich die Beispiele aus Gruia, Basarabi und Gogošu direkt an die Einwirkungen aus Chalkidike knüpfen lassen, während sich bei den anderen Fibeln die Strenge der Konstruktion verliert und so können diese Exemplare, von denen viele Zufallsfunde darstellen, in diese Zeit oder in die Periode der Verbreitung der Formen Novi Pazar-Atenica gehören.

Hinsichtlich der Datierung werden die Fibeln aus Amphipolis, Olynth, Tefik bey, Chauchitsa, Drama und vom Fluß Filiouri mit ziemlicher Sicherheit an den Beginn oder in die erste Hälfte des 6. Jh. gesetzt, wogegen einige Fibeln aus Agia

Paraskevi älter sein könnten. Andererseits werden die Fibeln aus Nea Mihaniona, Vrastina Kalyvia und Nea Syllata aufgrund der griechischen Keramik in die erste Hälfte des 5. Jh. v. u. Z. gesetzt.

In Jugoslawien lassen sich die präzisen Daten nicht feststellen, sicher ist jedoch, daß am Vardar und in der Umgebung von Štip und Kočani diese Fibeln im 6. Jh. erscheinen, ja noch mehr, in einigen Fällen, wie z. B. in Sopot, wurden sie vergesellschaftet mit »makedonischen« Bronzen gefunden und gehören spätestens in die erste Hälfte des 6. Jahrhundert. Nördlicher davon, in Serbien, erscheinen sie etwas später, meistens in der zweiten Hälfte des 6. Jh., während sie in Donja Dolina den Gräbern aus der ersten Hälfte des 6. Jh. angehören und Ähnlichkeiten mit derartigen Funden in Rumänien aufweisen. Die bulgarischen Funde werden ebenfalls ins 6. Jh. gesetzt, und zwar vorwiegend in die erste Hälfte, so wie die Fibeln aus Gogošu, Gruia und Basarabi in Oltenia.

Diese Angaben zeigen auf die vermutliche Entstehung des Typs Marvinci-Gogošu in Westchalkidike am Ende des 7. Jh. v. u. Z. unter dem Einfluß der geometrischen Fibeln (wovon auch die Existenz einer Zahl von Fibeln dieses Typs von größerem Ausmaß spricht — **Taf. 1:** 4) und er hat hier fast bis zur Mitte des 5. Jh. v. u. Z. bestanden. Am Beginn des 6. Jh. verbreitete er sich von hier nach Osten nach Thrakien und nach Norden bis zum Mittellauf des Vardars und zur Bregalnica und weiter bis zur Donau, wie auch nach Westen bis Donja Dolina und zum Glasinac-Kulturreis. Größtenteils dank dieser Strömungen kam es Ende des 6. Jh. zum Aufkommen der Gruppe Novi Pazar-Atenica, wie auch einer Reihe anderer Lokalformen weiter westwärts.

III

Die bekannteste Gruppe der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte im Balkaninneren stellen die Silber- und Goldfibeln des Typs Novi Pazar-Atenica dar, die in der Regel einen Bügel mit rundem oder profiliertem Querschnitt sowie eine viereckige Fußplatte mit eingeritzten Linien und Kreisen und einen konischen Knopf am Fußplattenende aufweisen. In diese Gruppe, die übrigens entsprechend den Lokaltendenzen mit einer Überfülle von Unterschieden und Details auftritt, sind folgende Funde zu zählen: Novi Pazar (**Taf. 2:** 1—4), Atenica, Kruševica, Pečka banja (mit den oben betonten Unterschieden), Umčari, Salaš Nočajski (**Abb. 5**), Sremska Mitrovica, Kuzmin, Sotin, Vinča (**Taf. 3:** 1), eine größere Zahl von Fibeln aus unbekanntenen Fundorten in Serbien (**Taf. 3:** 4—8), ferner Beremend in Ungarn, Cervenbreg in Bulgarien (**Taf. 2:** 6, 8, 9), Gajtan in Albanien, Crvena lokva auf Glasinac, Kačanj und Cavtat in Süddalmatien, wie auch, allgemeiner genommen, 2 Fibeln aus den Fürstengräbern in Trebenište (**Taf. 3:** 1, 2). Außerdem bindet sich eine gewisse Zahl von Bronzefibeln an diese Silber- und Goldexemplare, von denen gleichfalls einige eine verzierte Fußplatte haben: Drmno (**Taf. 2:** 7), Vinča (**Taf. 3:** 2), Kupinovo (**Taf. 3:** 3), Kličevac, Negotin (**Taf. 2:** 5), Zemun, Novi Banovci, Jajce, Kačanj, Gosinja und Šarančeve vrtoče auf Glasinac, ferner in Ungarn Szentes Vekerzug und Békéscsaba-Fényes, in Rumänien Ostrovu Mare, Ferigile und andere, in Bulgarien Devetaškata peštera.

Das Erscheinen der Silber- und Goldfibeln der Gruppe Novi Pazar-Atenica ist höchstwahrscheinlich mit Einflüssen aus Makedonien und dem gesteigerten Interesse der lokalen Bevölkerung für ausländische Luxuswaren in Zusammenhang zu bringen, wovon deutlich die reichen Fürstengräber in Trebenište, Novi Pazar und Atenica sowie die etwas ärmlicheren Gräber in Pečka banja, Kruševica usw. zeugen. Die frühesten Fibeln dieser Gruppe werden einwandfrei ans Ende des 6. oder den Beginn des 5. Jh. datiert, während sie den Höhepunkt ihrer Popularität im 5. Jh. erleben, wobei neben Silber- und Goldfibeln auch Bronze- und seltener Eisenexemplare vorkommen. Schon von früher den heimischen Werkstätten bekannt, wurde die Form gern von den einheimischen Handwerkern übernommen, die im Schaffen, Verzieren und weiterem Variieren all ihre Kenntnisse und alle technischen Möglichkeiten zeigten. Die Detailanalyse des Verzierungs-systems wird vermutlich bestimmte Resultate hinsichtlich der typologisch-chronologischen Einteilung der Fibeln und Formen der einzelnen Lokalwerkstätten beitragen, doch im Augenblick, wo wir noch

immer über relativ wenige, insbesondere gesichert datierte Funde verfügen, können in diesem Hinblick keine sicheren Schlüsse gezogen werden. Die Form verschwindet im 4. Jh., verdrängt durch die Scharnierfibeln mit Ziergliedern auf dem Bügel, die, nachdem sie Ende des 6. Jh. in Makedonien geschaffen wurden, wegen der Kompliziertheit ihrer Herstellung im 5. Jh. in den Lokalwerkstätten im Balkaninneren zunächst keinen Anklang fanden und sich erst im Laufe des 4. Jh. v. u. Z. nach Norden verbreiteten.

IV

Ein Sonderkapitel in der Erforschung dieser Fibeln nimmt der Bereich Glasinac ein, wo eine Reihe von Varianten auf dieses Thema sowie von Lokalformen auftritt. Insbesondere fallen auf die Fibeln mit knieförmigem Übergang des Bügels zur Fußplatte, was höchstwahrscheinlich durch nachträgliche Nachahmung der sattelförmigen oberen Seite auf der viereckigen Fußplatte entstanden ist, die hier in der Regel gerade und im Oberteil verdickt ist. Die viereckige Fußplatte ist auf Glasinac auch mit anderen Bügelformen kombiniert — jenen der Kamm-, der Kahnfibel (**Taf. 4: 5**), der Knotenfibel usw., was von der breiten Verwendung dieses Elements auf Glasinac spricht.

Die Datierung dieser Fibeln ist nicht ganz präzise. Sie erscheinen in den Phasen Glasinac IV c und V a, bzw. waren vor der Entstehung der Gruppe Novi Pazar-Atenica in Südwestserbien bekannt, erlangten jedoch den Höhepunkt ihrer Popularität im 5. Jahrhundert. Glasinac kann diese Formen teilweise über Donja dolina kennengelernt haben, doch auch auf direktere Weise aus Makedonien, mit dem der Glasinac-Kulturkreis längere Zeit Verbindungen unterhielt. In diesem Sinn zeugt die Fibel aus Lisiyevo polje bei Ivangrad (**Taf. 1: 2**), aus einem zum Glasinac-Kulturkreis gehörenden Fundverband, die spätestens in die zweite Hälfte des 6. Jh. datiert wird und in deren Form sich nahe Analogien zu den Fibeln aus Olynth und Tefik bey in Makedonien abzeichnen. Besser begründete Antworten auf diese Frage werden erst die Veröffentlichung des Gesamtmaterials von Glasinac und die eingehendere Aufstellung seiner Chronologie ermöglichen.

V

Im Westen der Balkanhalbinsel sind Fibeln mit viereckiger Fußplatte nicht zahlreich vertreten. Sie folgen dem Typ Novi Pazar-Atenica (Kačanj, Jajce, Cavtat) oder der Glasinac-Variante mit oberem verdickten Rand der Fußplatte (Glogovik, Gorica — **Taf. 4: 6**) und mit knieförmigem Übergang vom Bügel zur Fußplatte (Kačanj, Plana, Visoko, Kovačev do), wobei die Platte gewöhnlich vertikal verlängert ist. Zur letztgenannten Variante gehören auch 13 Fibeln aus den ärmlicheren Gräbern in Trebeništa (**Taf. 4: 3, 4**) und 1 Fibel aus Donje Selce (Selce Posthme) in Albanien, die so wie die herzegowinischen Beispiele, in der Regel in die zweite Hälfte des 5. Jh. datiert werden.

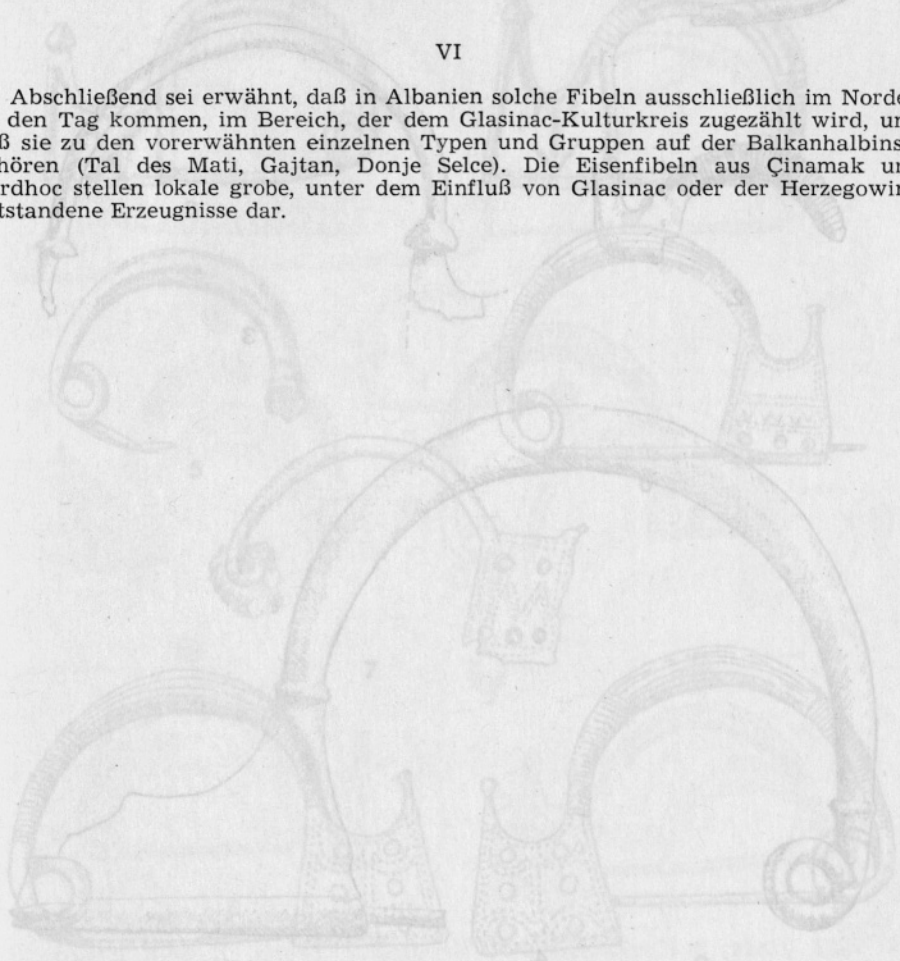
Hier sind überdies einige spezifische Varianten dieser Fibeln aufgekommen. Eine davon zeichnet sich durch die Hinzufügung eines oder zweier stachelförmiger Fortsätze auf der Fußplatte oder dem Bügel bei der Schleife aus und ist von der Cetina bis zur Neretva verbreitet: Gorica (**Taf. 4: 7**), Crvenica, Otišić, Postranje, Posušje (**Taf. 4: 8**), Rakitno, Vašarovine, Zagoričani usw. Die Entstehung dieser ungewöhnlichen Variante steht vermutlich mit den Knotenfibeln von Glasinac in Zusammenhang, die auch in diesen Gegenden bekannt waren. Eine ähnliche, jedoch weniger verbreitete, aus Ston und Humac bei Ljubuški nachgewiesene Variante hat einen Knoten oder kammförmigen Bügel mit Löchern für die Befestigung von Kettchen oder Anhängern.

Komplizierter ist die Entstehung der Variante der Fibeln mit viereckiger Fußplatte, mit einem mit Palmette oder stilisiertem Schlangenkopf verziertem Blatt, an dem die Nadel mit einem Niet oder Scharnier befestigt war. Derartige Fibeln sind nachgewiesen aus: Gorica (**Taf. 5: 1**), Kačanj (**Taf. 5: 5**), Ljubomir, Radimlje in der Herzegowina (**Taf. 5: 2—4**), aus Gosinja auf Glasinac (**Taf. 5: 6**), aus dem Tal des

Flusses Mati in Albanien, aus Gradešnica in Pelagonien und aus Ostrovu Mare und »Banat« in Rumänien. Nach der Bügelform und dem Material, woraus sie verfertigt sind — häufig kommen Silberexemplare vor — kamen sie unter dem Einfluß der Gruppe Novi Pazar-Atenica auf. Dabei muß mit der lokalen Entwicklung gerechnet werden, wovon am deutlichsten die Fußplatten form spricht, die in der Herzegowina vertikal verlängert ist, während sie in Albanien trapezoid und in Rumänien quadratisch ist. Die Verbindung dieser Variante mit den Scharnierfibeln mit Ziergliedern auf dem Bügel scheint wahrscheinlich, namentlich in Oltenien, wo die Palmettenformen dieser Fibeln große Ähnlichkeiten mit den Palmetten der Scharnierfibeln aus Ostrovu Mare aufweisen, wogegen die Situation in der Herzegowina etwas weniger klar ist, da hier die ersten Scharnierfibeln, wie es scheint, nach dem Erscheinen der angeführten Variante der Fibeln mit viereckiger Fußplatte datiert werden.

VI

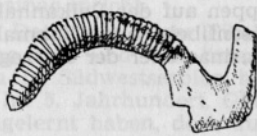
Abschließend sei erwähnt, daß in Albanien solche Fibeln ausschließlich im Norden an den Tag kommen, im Bereich, der dem Glasinac-Kulturkreis zugezählt wird, und daß sie zu den vorerwähnten einzelnen Typen und Gruppen auf der Balkanhalbinsel gehören (Tal des Mati, Gajtan, Donje Selce). Die Eisenfibeln aus Činamak und Bardhoc stellen lokale grobe, unter dem Einfluß von Glasinac oder der Herzegowina entstandene Erzeugnisse dar.

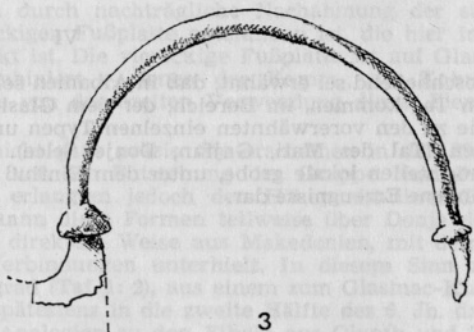
T. 1: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 25. 2. Lajtovo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 2: 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

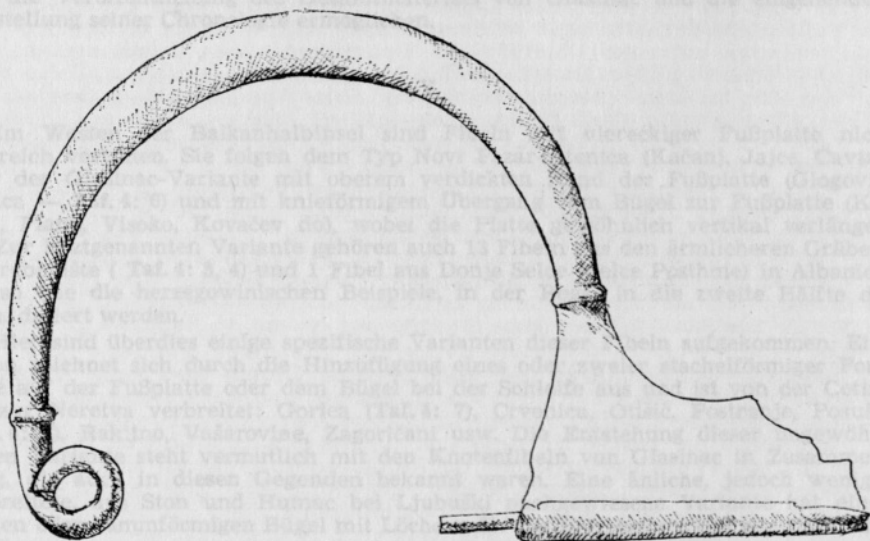
1

2

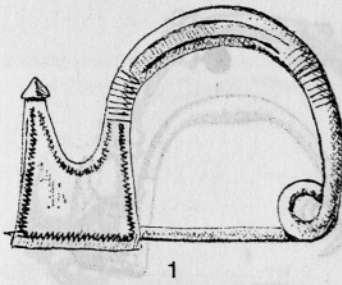
3

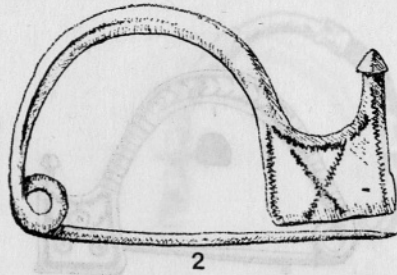
4

T. 1: 1 Suva reka — Đevdželija, grob 25; 2 Lisijevo polje, Ivangrad; 3 Moštanica Vranje; 4 Nepoznato, Bugarska. Sve bronza. 1 : 1.

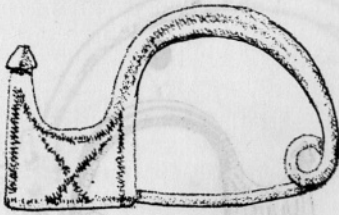
Taf. 1: 1 Suva reka — Djevdželija, Grab 25; 2 Lisijevo polje, Ivangrad; Moštanica, Vranje; 4 unbekannt, Bulgarien. Alles Bronze. 1 : 1.

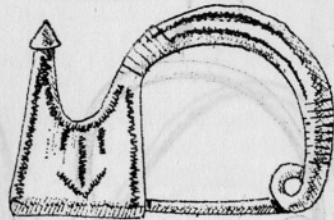
1

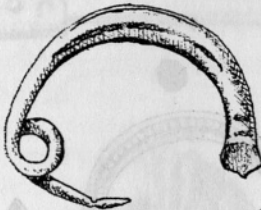
2

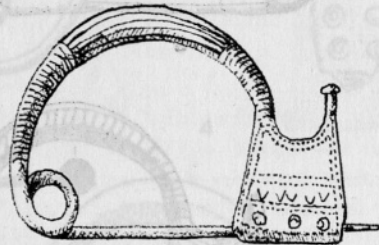
3

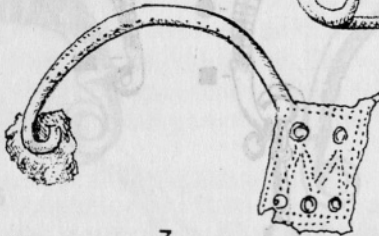
4

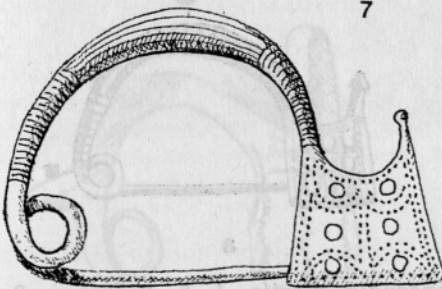
5

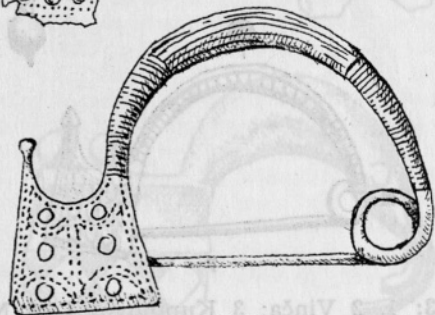
6

7

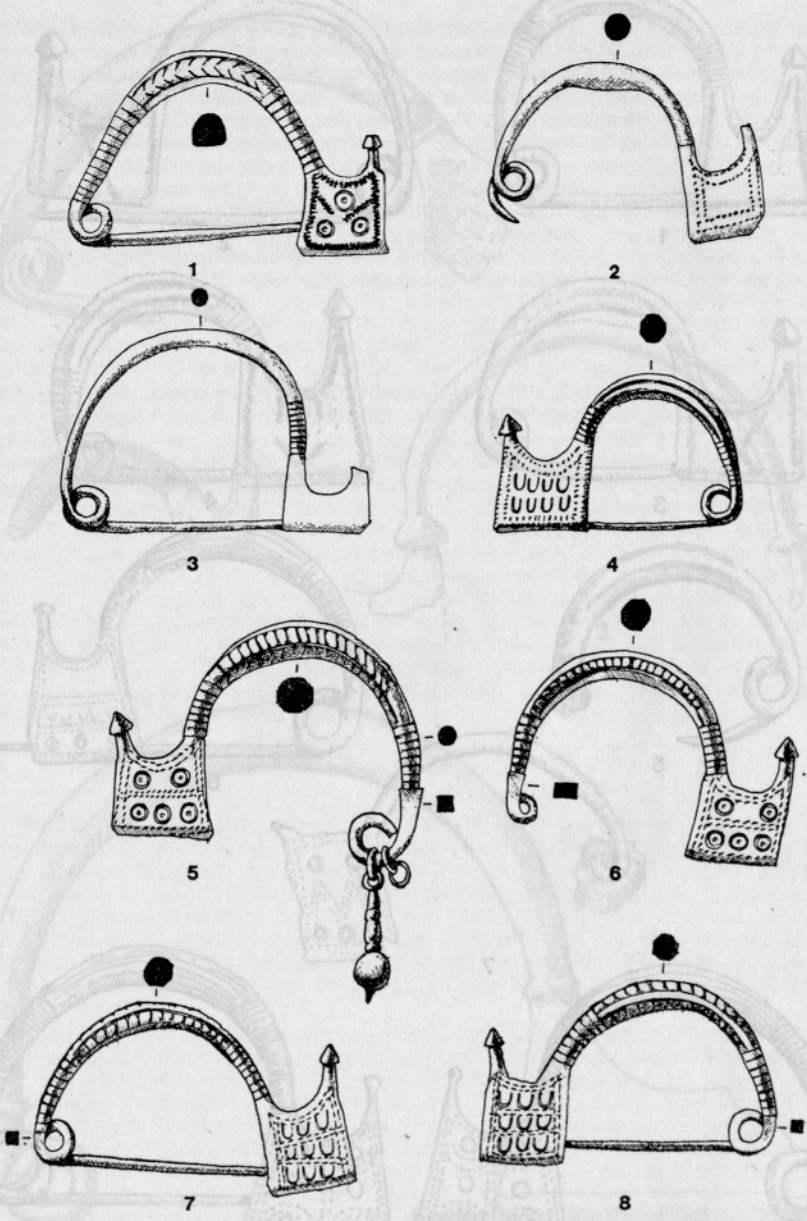
8

9

T. 2: 1—4 Novi Pazar; 5 okolina Negotina; 6, 8, 9 Červenbreg, Dupnica; 7
Drmno, Požarevac. 1, 6, 8, 9 srebro, 2—4 zlato, 5, 7 bronza. 1 : 1.

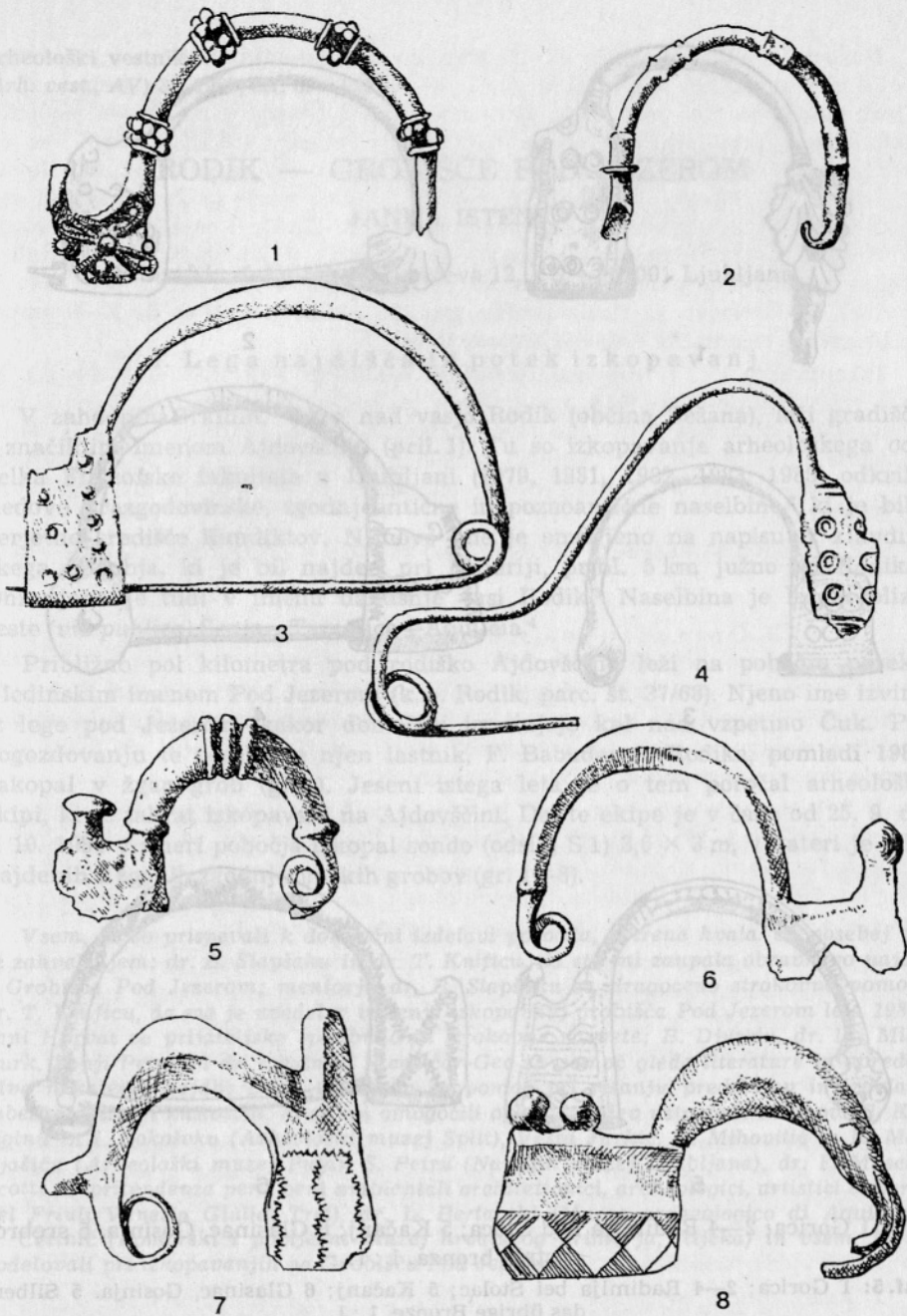
Taf. 2: 1—4 Novi Pazar; 5 Umgebung von Negotin; 6, 8, 9 Červenbreg, Dupnica;
7 Drmno, Požarevac. 1, 6, 8, 9 Silber, 2—4 Gold, 5, 7 Bronze. 1 : 1.

T. 3: 1, 2 Vinča; 3 Kupinovo; 4—8 Nepoznato, Srbija. 1, 5—8 srebro, 2, 3 bronza, 4 zlato. 1 : 1.

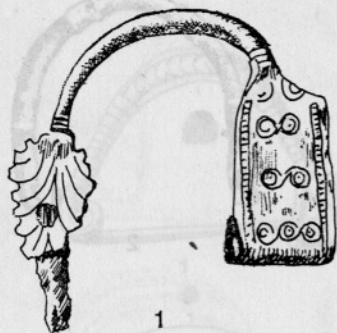
Taf. 3: 1, 2 Vinča; 3 Kupinovo; 4—8 unbekannt, Serbien 1, 5—8 Silber, 2, 3 Bronze, 4 Gold. 1 : 1.

[Faint, mirrored text from the reverse side of the page, likely bleed-through from another page.]

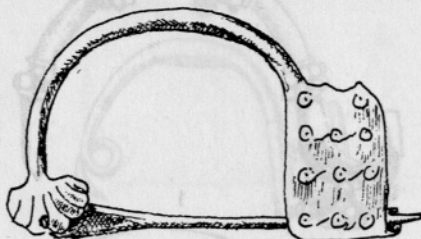

T. 4: 1—3 Trebenište; 4 Nepoznato (Trebenište?); 5 Glasinac, Gosinja; 6, 7 Gorica; 8 Posušje. 1, 2 srebro, ostalo bronza. 1 : 1.

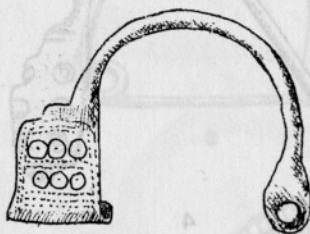
Taf. 4: 1—3 Trebenište; 4 unbekannt (Trebenište?); 5 Glasinac, Gosinja; 6, 7 Gorica, 8 Posušje. 1, 2 Silber, das übrige Bronze. 1 : 1.

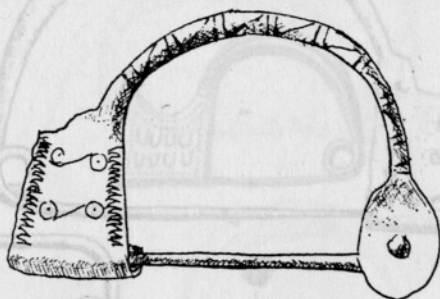
1

2

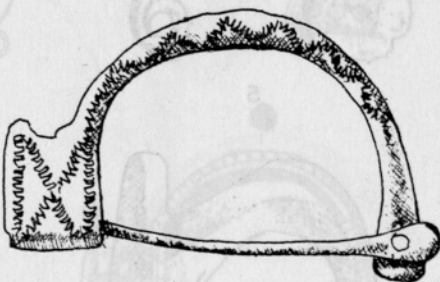
3

4

5

6

T. 5: 1 Gorica; 2—4 Radimlja kod Stoca; 5 Kačanj; 6 Glasinac, Gosinja. 5 srebro, ostalo bronza. 1 : 1.

Taf. 5: 1 Gorica; 2—4 Radimlja bei Stolac; 5 Kačanj; 6 Glasinac, Gosinja. 5 Silber, das übrige Bronze. 1 : 1.

Taf. 5: 1—3 Trepenitz; 4 unbekannt (Trepenitz?); 5 Glasinac, Gosinja; 6 7 Gorica; 8 Pozarje. 1 2 srebro, ostalo bronza. 1 : 1.
 Taf. 5: 1—3 Trepenitz; 4 unbekannt (Trepenitz?); 5 Glasinac, Gosinja; 6 7 Gorica; 8 Pozarje. 1 2 Silber, das übrige Bronze. 1 : 1.